

परिच्छेद एक : परिचय

१.१. अध्ययनको पृष्ठभूमि

सामाजिक अध्ययन भन्नाले समाजको वारेमा गरिने वृहत अध्ययनलाई बुझाउछ । व्यक्ति व्यक्तिको सिङ्गो रूप नै समाज भएकोले हरेक मानिसको विविध क्रियाकलाप सम्बन्धी गरिने अध्ययन नै सामाजिक अध्ययन हो । यस सम्बन्धमा विस्ल अनुसार सामाजिक अध्ययन भन्नाले मानवसंग सम्बन्धित संबै विषयहरूको अध्ययन हो। मिखासिलिप का अनुसार मानव सम्बन्धसंग सम्बन्धित मानवको सामाजिक र भौतिक वातावरणको अन्तरकृया नै सामान कै अध्ययन हो (लुइटेल, २०६१)। तसर्थ सामाजिक अध्ययनको मुलआधार मानिस र उसको सम्बन्धीत पक्षहरूको सरोकार राख्नु हो ।

मानिस एक सामाजिक प्राणी हो । उ समाजमा जन्मिन्छ , समाजको वातावरणसंग घुलमिल हुँदै हुर्कन्छ, बढ्छ, समाजको संस्कार, चालचलन नीति नियमहरू बुझ्ने प्रयास गर्दछ । समाजप्रति आफूलाई समर्पित गरी सुयोग्य नागरिक बन्ने, समाजको उन्नती र प्रगतिको निम्ति आफ्नो जीवनलाई क्रियाशिल गराउछ र अन्तमा आफू समाजबाट सदाका लागि विलिन हुन्छ । यसरी जन्मदेखि मृत्युसम्मको कृयाकलाप समाजमा नै हुने भएकोले मानिस समाजबाट अलगिएर बाच्न सक्दैन जुन कुरा उत्पतिकालदेखि नै समुह-समुहमा बस्दै आएको भन्ने तथ्यबाट समेत प्रष्ट हुन जान्छ । समुह-समुहमा बस्ने कार्यले गर्दा नै आफ्नो जीवनयापनको लागि आवश्यक ज्ञान सीपको विकास र प्रयोग हुँदै गयो । जसबाट उनीहरूको बसाइ, खुवाइ र चिन्तनमा परिवर्तन ल्यायो र नयाँ नयाँ आविष्कार हुन थाल्यो । आवश्यकता परिपूर्ति एवं सुख सुविधाको लागि भएका आविष्कारले समुहमा बस्ने मानिसलाई स्वार्थी र आक्रमक बनाउदै लग्यो जसले भयडकर नरसंहार भएको प्रथम र द्वितीय विश्वयूद्धलाई लिन सकिन्छ । यसका तत्कालीन कारणहरू जेजस्ता भएपनि सुक्ष्मरूपमा विद्यालयहरूबाट प्राप्तहुने ज्ञान शिप र धारणमा सामाजिक विषयवस्तुको अभाव रहेको विज्ञहरूले निष्कर्ष निकालेको हुनाले विद्यालयको पाठ्यक्रममा सामाजिक विषय राख्नु पर्ने आवश्यकता महसुस गरे (राजिव, १९८८) ।

विनासकारी यूद्धबाट भएका विक्रित पक्षको बोधगरी बालबालिकाहरूलाई सामाजीकिकरण गर्न ऐतिहासिक घटना, भौगोलिक विविधता, राजनिति, सरकार, नागरिक शिक्षा, सामाजिक विकास, सभ्यता संग परिचित गराई सामाजिक समस्याहरूको समाधानमा योगदान पुऱ्याउन ,दायित्वबोध गराउन समभकारी, एकता तथा बन्धुत्वको भावना विकास गराउन छुट्टै स्वतन्त्र विषय सामाजिक विषयको अध्ययनको आवश्यकता महसुस गरे (लुइटेल, २०६१) ।

यसरी सर्वप्रथम सन् १९२१ म यस विषयको सम्बन्धमा विस्तृत अध्ययन गर्नका लागि संयुक्त राज्य अमेरिकामा राष्ट्रिय परिषद गठन भयो । यस परिषदले सन् १९३४ मा सामाजिक अध्ययनमा एउटा आयोग गठन गरी यस विषयको विकासका लागि काम गर्न थाल्यो । त्यसपछि यस विषयमा अनेकौं अनुसन्धानात्मक कार्यहरु भए । जसको परिणाम स्वरुप यस विषयको एकिकृत रुपमा विकास भई यसलाई एउटा क्षेत्रिय विषयको रुपमा स्वीकार गरियो । विश्वका अरु देशहरुमा पनि यस विषयको अपरिहार्यता महसुस भई विद्यालयको पाठ्यक्रममा समावेश गरियो (सिंह २०५१) ।

नेपालमा अनौपचारिक रुपमा सामाजिक अध्ययनको इतिहास लामो छ । प्राचिनकालमा शिक्षा प्रणाली धार्मिक कार्यको महत्वपूर्ण अङ्गको रुपमा रहेको थियो । सामाजिक चेतना, अनुशासन तथा कर्तव्य जस्ता विषय वस्तुहरु त्यतिबेलाको शिक्षाको आदर्श थियो । वर्तमान समयको जस्तो सामाजिक शिक्षाको छुट्टै स्थान नभए तापनि बालबालिकाहरुलाई घर, परिवार, समुदायका बारेमा शिक्षा दिइन्थ्यो । त्यसबेला गुरुहरुले शिष्यहरुलाई मठ मन्दिर तथा गुम्बामा पढाउने व्यवस्था हुन्थ्यो । जहाँ सामाजिक शिक्षाको पढाइ छुट्टै विषयको रुपमा नभए पनि अहिलेको सामाजिक शिक्षाले राखेका धेरै उद्देश्यहरुसँग मेल खाने विषयवस्तुहरुको पढाइ हुन्थ्यो (पौडेल, २०५३) ।

नेपालको एकिकरण पश्चात देखि राणाकालीन शासनकालसम्म यस विषयको पढाईहुने छुट्टै व्यवस्था नभएपनि वि.स.२००७को प्रजातन्त्र स्थापना पश्चात वि.स.२०११ सालको रा.शि.आ.ले प्रा.वि.तथा मा.वि.तहको पाठ्यक्रममा सामाजिक शिक्षा विषयलाई समावेश गरेको थियो । त्यस्तै वि.स.२०१८ सालमा गठित सर्वाङ्गि रा.शि.स.ले प्रा.वि.तथा नि.मा.वि.तहमा अनिवार्य र मा.वि.तहमा ऐच्छिक विषयको रुपमा सामाजिक विषयलाई सिफारिस गर्‍यो (शर्मा २०५९) ।

यसैगरी वि.सं. २०२८ सालमा राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना लागु भएपछि प्राथमिक र निम्न माध्यमिक तहमा १०० पूर्णाङ्कको सामाजिक शिक्षा राखियो भने साधारण तर्फ माध्यमिक तहमा सामाजिक शिक्षा विषय नराखि १५० पूर्णाङ्कको इतिहास, भूगोल र पञ्चायत विषय राखियो । व्यवसायिक तर्फ १०० पूर्णाङ्कको सामाजिक शिक्षा राखियो भने सस्कृत तर्फ यो विषयलाई ऐच्छिक बनाइयो (राष्ट्रिय शिक्षा पद्धति योजना, २०२८) ।

यसपछि वि.सं. २०३८ को पाठ्यक्रम योजनाले कक्षा १-७ सम्म सामाजिक शिक्षा अनिवार्य बनायो भने कक्षा ८ मा इतिहास, भूगोल र पञ्चायत जस्ता विषय समावेश गरिए भने कक्षा ९ र १० मा सामाजिक ऐच्छिक विषय मै राखियो ।

वि.सं. २०४६ सालको जनआन्दोलन पश्चात् शिक्षा प्रणालीमा परिमार्जन गर्नुपर्ने आवश्यकता महसुस गरी २०४७ मा गठित राष्ट्रिय शिक्षा आयोगले २०४९ मा सिफारिस गरे अनुसार वि.सं. २०५६ देखि माध्यमिक तहमा पनि पहिलोपटक अनिवार्य विषयको रूपमा सामाजिक शिक्षा विषय राखियो । त्यहि आयोगको सिफारिस अनुसार कक्षा १ देखि ३ सम्म सामाजिक शिक्षालाई वातावरण स्वास्थ्य शिक्षासँग एकिकृत गरी राखियो भने कक्षा ४ र ५ मा मेरो देश नामबाट र कक्षा ६ देखि १० सम्म सामाजिक शिक्षा भनेर नाम राखिएको छ । (राष्ट्रिय शिक्षा आयोग, २०४९) ।

सामाजिक अध्ययन समाजको विभिन्न पक्षहरु एवम राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय परिवेशहरुको समेत अध्ययन गर्ने भएको हुदा यसमा धेरै विषय क्षेत्रहरु भएको भएता पनि खासगरि इतिहास, भूगोल, अर्थशास्त्र, मानवशास्त्र, समाजशास्त्र, राजनितिशास्त्र, दर्शनशास्त्र र मनोविज्ञानलाई मुख्यरूपमा मानिने गरिएको छ । यी सबै क्षेत्रहरुलाई समावेश गरी समय सापेक्ष, शिक्षाका राष्ट्रिय उद्देश्य पुरा गर्ने गरी बाल केन्द्रित विषयको रूपमा पाठ्य विषय निर्माण गरी अध्ययन अध्यापन गर्नु नै सामाजिक अध्ययनको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । (अधिकारी २०६३) ।

समाजको विविध पक्षसंग सरोकार रहने यस सामाजिक अध्ययनको क्षेत्र अझ फराकिलो रूपमा हुनगएको छ । जस अनुसार यसको प्रारम्भ घर परिवार बाट सुरु भई अन्तर्राष्ट्रिय तथा विश्व ब्रह्माण्डसम्म फैलिएको छ । एउटा बालक आफ्नो परिवारमा जन्मिएर छिमेक हुँदै समुदाय, गाउँ, जिल्ला, राष्ट्र र अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रसम्मको परिवेशमा समायोजित हुन जान्छ । यसैले सामाजिक अध्ययनको क्षेत्र ज्यादै विशाल र जटिल छ । साथै सामाजिक अध्ययनको क्षेत्रहरुले एक पछि अर्को गर्दै घनिष्ठ सम्बन्ध राख्दै गएको हुन्छ । यस्तो जटिल सामाजिक संरचनामा समायोजित हुन प्रत्येक मानिसले सही शिक्षा र अवसर प्राप्त गर्नु जरुरी छ ।

वाइनिड वाइनिड (लुइटेल्, २०६१ बाट उद्धृत) का अनुसार सामाजिक अध्ययनका विषयवस्तुहरुद्वारा यस्तो आधार प्रस्तुत गरिन्छ जसको सहायताबाट हामी विद्यार्थीहरु समक्ष आजको विश्वलाई स्पष्ट र सरल बनाउन सक्दछौं । यसबाट विद्यार्थीहरुमा केही निश्चित बानी तथा कुशलताको प्रशिक्षण दिन सकिन्छ । यसका साथै उनीहरुमा यस्ता अभिवृत्ति एवम् आदर्श विकसित गरिन्छ जसले गर्दा बालबालिकाहरु प्रजातान्त्रिक समाजको प्रभावकारी सदस्यको रूपमा आफ्नो स्थान कायम गर्न सक्षम हुन्छन् (लुइटेल्, २०६१) ।

सामाजिक अध्ययन समाजको विविध क्षेत्र संग गासिएको हुनाले तहगत एवम कक्षागत रूपमा निश्चित विषयवस्तुहरु निर्धारण गरेको पाइन्छ । माध्यमिक तहको सामाजिक अध्ययनको

पाठ्यक्रमले नौवटा मुख्य विषय क्षेत्रहरु समावेश गरी तिनीहरुको पाठ्यभार एवम अडकभार समेत निर्धारण गरेको छ । जसअनुसार हामी हाम्रो समुदाय र राष्ट्र, विकासका पुर्वाधार , हाम्रो परम्परा सामाजिक मूल्य मान्यता र नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धलाई क्रमस एकाई १,२,३ र ९ मा राखिएको छ जस्को पाठ्यभार १२/१२ र अडकभार ८/८ रहेको छ । समाजिक समस्या र समाधानको उपायहरुलाई एकाई ४ मा राखिएको छ जसको पाठ्यभार १५ र अडकभार १० रहेको छ । त्यस्तैगरी नागरिक चेतना, हाम्रो विगत , आर्थिक क्रियाकलाप सम्बन्धी पाठ्य विषयलाई एकाई ५,७ र ८ मा राखिएको छ जसको पाठ्यभार २१/२१ र अडकभार १४/१४ रहेको छ । समाजिक अध्ययनको सबभन्दा वढी पाठ्य विषय भएको एकाई ६ हो जसमा हाम्रो पृथ्वी भन्ने शिर्षक रहेको छ यस एकाईको पाठ्यभार २४ र अडकभार १६ रहेको छ (अधिकारी २०६८) ।

सामाजिक अध्ययनले विद्यार्थीहरुलाई वर्तमान विश्वमा भए गरेका तथ्य घटनाहरुबारे ज्ञान दिने, सामाजिक सीप अभिवृद्धिको विकासमा मद्दत पुऱ्याई उत्पादनशिल नागरीक तयार गर्न पढ्न गर्दछ । त्यसैले माध्यमिक तहको सामाजिक शिक्षाको पाठ्यक्रमले बालबालिकाहरुलाई उनीहरुको सामाजिक र भौतिक वातावरणसँग सम्बद्ध विषयवस्तु जस्तै समाजकोलागि आवश्यक पर्ने विकासात्मक धारणा त्यसमा आवश्यक पर्ने दक्ष जनशक्तिको आवश्यकता र महत्व हाम्रा सामाजिक मूल्य मान्यता, समस्याहरु समाधानका उपायहरु, राज्यका प्रमुख अङ्गहरुको पहिचान, मानव अधिकारको विषय , विश्वमा रहेका हावापानी , राजनैतिक सामाजिक आर्थिक अवस्था एवं महत्वपूर्ण घटनाहरु र नेपालको वाह्य सम्बन्ध जस्ता पक्षको ज्ञान, सीप र अभिवृत्तिमा विकास गराई एउटा उत्पादनशिल र सक्रिय नागरीकको विकास गराउने उद्देश्य राखेको पाइन्छ (पाठ्यक्रम विकास केन्द्र , २०६४) ।

सामाजिक अध्ययनको पाठ्यक्रम विभिन्न नौवटा क्षेत्रलाई समेटेर एकिकृत रुपमा गरिएको छ । यसमा उल्लेख सबै क्षेत्रलाई उतिकै महत्व दिनुपर्ने हुन्छ । सम्बन्धित विषयवस्तुको एकिकृत रुपमा अध्ययन गराई विषयवस्तुको ज्ञान सीप र धारणाको विकास गराउनु हरेक एकाईहरुको उद्देश्य निर्धारण गरिएको छ यसको साथै विषयवस्तुको व्यवहारिक ज्ञान दिनको लागि कक्षाभित्र वा बाहिर आ-आफ्नो टोल समुदायसँग सम्बन्ध राखि विषयवस्तुलाई जस्ताको तस्तै कण्ठ गराउने शिक्षण पद्धतिलाई निरुत्साहित गरी विद्यार्थीहरुलाई विकास गर्न प्रोत्साहन गर्नु पर्दछ ।

सामाजिक अध्ययनले विद्यार्थीहरुको कथा, कविता, नाटक, समाचार चिठी, सम्पादकिय, गीत, प्रतिवेदन, रेखाचित्र, वृत्तचित्र, स्तम्भचित्र, तालिका, तस्वीर, नक्सा जस्ता सिर्जनशिल विधाहरु मार्फत भाव अभिव्यक्त गरुन र त्यस्ता कुरामा सिर्जनात्मक सीपको समेत विकास होस भन्ने लक्ष्य

राखेको छ । यि सबै सीपहरुको विकास गर्न सबै विद्यार्थीहरु सक्षम नहुन पनि सक्छन् त्यसैले उनीहरुलाई आफ्ना रुची अनुसारको सीपहरुको विकास गर्न प्रोत्साहित गर्नुपर्दछ । यसका निमित्त योग्य र तालिम प्राप्त शिक्षक र ती तालिमप्राप्त शिक्षकहरुद्वारा निर्मित वार्षिक कार्ययोजनाको ठूलो भूमिका रहको हुन्छ ।

विद्यार्थीहरुलाई गर र सिक भन्ने धारणाको अभिवृद्धि गराउन र विद्यार्थीहरुमा व्यवहारिक परिवर्तन ल्याउनु नै सामाजिक अध्ययन विषयको मुख्य लक्ष्य हो जसको लागि विभिन्न किसिमका शिक्षण विधिहरुको प्रयोग गर्नुपर्ने हुन्छ । शिक्षणको मुलपात्र विद्यार्थी भएकोले सामाजिक अध्ययन विषय शिक्षणमा उनीहरुलाई सर्वोपरि ठानी विभिन्न प्रकारका विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षण विधिहरु पाठ्यक्रमले निर्धारण गरेको छ ।

पाठ्यक्रमले निर्धारणगरेका यी विधिहरुलाई उपयुक्त ढङ्गले प्रयोग गरी शिक्षण शिकाईमा प्रभावकारीता ल्याउन विषय शिक्षकको महत्वपूर्ण भुमिका रहेको हुन्छ । अत विद्यार्थीको सर्वाङ्गीण विकासको निमित्त सामाजिक अध्ययनको पाठ्यक्रमले विभिन्न किसिमका विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षण विधिहरु सिफारिस गरेको छ । यी विधिहरुमा विद्यार्थीहरुको ज्ञान सिप अभिवृद्धि गर्ने परम्परागत रुपमा रहेका प्रश्नोत्तर छलफल, प्रयोगात्मक, प्रदर्शन, अविनय विधि लयायत अन्य प्रचलित विधिहरु रहेका छन भने परिवर्तित समय र समाज संग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने परियोजना विधि, शैक्षिक भ्रमण वा क्षेत्र भ्रमण विधि जस्ता आधुनिक शिक्षण विधिहरुलाई सिफारिस गरिएको छ । आधुनिक प्रविधिक संग मेल नखाने भएतापनि विद्यालयको कक्षाकोठाको अवस्था विद्यार्थी संख्या जस्ता कारणले समसामहिक घटनाहरुलाई सामाजिक अध्ययनको विष्मयवस्तुमा समावेशगरी समयमा नै आफ्नो पाठ्य विषयलाई समाप्त गरी दोषवाट मुक्त हुने र प्रवचन वा व्यख्याडक विधिलाई समस्याको समाधान गर्ने विधिरुपमा प्रयोग गरिएको छ ।

माथि उल्लेखित विधिहरुलाई सैदान्तिक हिसाबले पुर्णता मानियतापनि प्रयोगको हिसाबले स्थानिय परिवेश विषयवस्तुको प्रकृति र स्वरुपको आधारमा विविधता ल्याउन सकिने अवस्था हुन सक्दछ । यद्यपी जुनसुकै क्रियाकलाप गराउदा पनि विद्यार्थी केन्द्रित हुनुपर्दछ र उनीहरुको सहभागितालाई प्रोत्साहित गरिनु पर्दछ किनभने विद्यार्थीहरु सृजना र प्रतिभाका भन्डार हुनु । उनीहरुमा आफुलाई आइपरेका कतिपय समस्याहरु तुरुन्त समाधान गर्न सक्रय हुन खोज्छन तर सही तरिकाहरु पत्ता लगाउन नसक्दा गाह्रो पर्न सक्दछ यस्तो अवस्थामा उनीहरुको कमजोर पक्षलाई राम्ररी केलाई समाधान गर्नसक्ने उपयुक्त, वातावरण सृजना गरी शिक्षकले सहकर्ताको रुपमा भुमिका निर्वाह गरिदिनु पर्दछ र उनीहरुलाई सही वाटो देखाउन उचित प्रयास गर्दिनु पर्दछ ।

सामाजिक विषयको अध्ययनले व्यक्तिलाई समस्या समाधान गर्न सक्ने, तार्किक कुशलतामा बृद्धि गर्न सक्ने बनाउँदै सामाजिकीकरण गर्न पनि मद्दत गर्दछ। यसले नेतृत्व सीप बढाउनका साथै आर्थिक तथा सामाजिक कल्याण गर्न सक्ने जनशक्ति निर्माण गर्दछ। साथै यस विषयको अध्ययनले मानिसमा अन्तर्राष्ट्रिय भावनाको विकास गरी विश्वशान्तिका लागि एकताबद्ध हुन मद्दत पुर्याउँनसक्ने क्षमताको समेत विकास हुने भएकोले विषय शिक्षकले सोहीअनुसारको विधि प्रकृया अपनाई शिक्षण गर्नपर्ने हुन्छ।

शिक्षा क्षेत्र एउटा गतिशिल पक्ष हो भने समाज पनि गतिशिल नै हुन्छ। शिक्षा व्यक्तिको रुचि, आवश्यकता, योग्यता, समाजको आवश्यकता र चाहना अनुसारको र अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डको हुनुपर्दछ। समाजको परिवर्तन र गतिशिलता दुवैको आधार भनेको शिक्षा हो। शिक्षाको स्रोत र प्रयोगशाला समाज हो। विना समाज शिक्षाको कुनै अर्थ रहदैन। त्यसैले शिक्षा र समाजको रुपान्तरण, परिवर्तन र विकास एकै गतिमा हुनुपर्छ, सँगसँगै हुनुपर्छ (शर्मा, २०५८)।

समाजलाई समुन्नत, सक्षम र योग्य बनाउन आधुनिक शिक्षा चाहिन्छ। यो शिक्षालाई आफ्नो सन्दर्भ अनुकूल ग्रहण गर्न समाज क्रियाशील, परिवर्तनशिल र गतिशिल हुनुपर्छ। त्यसैले समाज गतिशील बनाउन व्यक्तिहरुमा नै गतिशिलता आउन जरुरी छ। समाजको हरेक कुराहरु गतिशिल छन्। यही गतिशिलताको कारणले गर्दा मानिसका आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक आदि विभिन्न क्रियाकलापहरु परिवर्तन हुँदै गएका छन्। यस्तै परिवर्तन तथा प्रभावलाई सहज बनाउन परिवर्तनका प्रक्रिया तथा विषयवस्तुको ज्ञान विद्यार्थीहरुलाई दिनु पर्दछ।

विद्यार्थीहरुले यसरी सामाजिक शिक्षा विषयभित्र मानव जीवनका सबै पक्षको एकिकृत अध्ययनबाट राम्रार नराम्रा कुराहरु बुझ्ने र समीक्षा गर्ने अवसर प्राप्त गर्दछन्। समाजको गतिशीलताबाट उत्पन्न हुन सक्ने सहज तथा असहज दुवै वातावरणमा उनीहरु समायोजन हुन सक्दछन्। यसरी समाजमा व्यक्तिहरुको सामाजिक विषयवस्तुको ज्ञान, सीप र धारणाको विकास भयो भने मात्र उनीहरु सकारात्मक रुपले सक्रिय सामाजिक व्यक्ति बन्न सक्छन्। त्यसका लागि उनीहरुले विद्यालयबाट प्राप्त गर्ने शिक्षाको स्तर गुणस्तरीय हुनु जरुरी छ। यस कार्यको लागि विषय शिक्षकको व्यवस्थापन र निजको भूमिका महत्वपूर्ण रहेको छ।

माथि उल्लेखित गरिएका सामाजिक शिक्षा विषयका विभिन्न पक्षमा ज्ञान के कति मात्रमा हासिल भयोभने सिकाई उपलब्धीहरुको मुल्याङ्कन गरिनुपर्दछ, जसका लागि सामाजिक विषयको पाठ्यक्रमले केही आधारहरु निर्धारण गरेको छ।

१. विद्यार्थीहरूले विषयबस्तुको ज्ञान सिप र अभिवृत्ति हासिल गर्न सकेका छैन कि छैनन् भन्ने सम्बन्धमा निरन्तर मुल्याङ्कन गरिनु पर्दछ ।
२. मुल्याङ्कनको आधारमा शिक्षण शिकाईमा आवश्यक सुधार गरि अध्यापनलाई अझ प्रभावकारी बनाउन पर्दछ ।
३. विद्यार्थीहरूलाई उनिहरूले हासिल गरेका सिकाई उपलब्धीको जानकारी दिनुपर्दछ ।
४. विद्यार्थीहरूले सिकेका कुराहरूको व्यावहारिक प्रयोग भए नभएको अवलोकन गरी सुधार गर्नु पर्दछ र उनिहरूलाई योजना कार्य र सामुदायिक कार्य गराउन विशेष जोड दिनु पर्दछ ।

सामाजिक अध्ययन विषयले विद्यार्थीहरूमा व्यावहारिक ज्ञान सिप प्रदान गर्ने भएतापनि वि.स.१९९० मा एस.एल.सी. परीक्षा बोर्डको गठन पश्चातमात्र मा.वि.तहमा सामाजिक विषयका (इतिहास र भूगोल) कक्षा संचालन गरेको पाइन्छ भने निकैलामो समय पश्चात अर्थात वि.स. २०५६ साल देखि मात्र अनिवार्य विषयको रूपमा अङ्गिकार गरेको छ । यस किसिमको व्यवस्थाले शैक्षिक अभियानमा प्रगति भएता पनि शुरुका ३ वर्षको शैक्षिक उपलब्धी (प्राप्ताङ्क) न्यून रहेको पाइन्छ ।

यसरी परीक्षाहरूमा सामाजिक विषयमा अनुर्तिण हुनु वा थोरै अङ्क प्राप्त गर्नु भनेको यस विषयमा ज्ञान, सीप र धारणाको विकास कम हुनु हो । व्यक्ति ज्ञान र सीप विनाको कमजोर जनशक्ति हुनु हो । यस्ता कमजोर जनशक्तिले भविष्यमा समाजको गतिलाई समयानुकुल परिवर्तन गर्न सक्दैनन् र आफू पनि परिवर्तित समाजमा सफल ढङ्गले समायोजन हुन सक्दैनन् । त्यसैले विद्यार्थीहरूले गुणस्तरीय प्राप्त गर्ने गरी शिकाई उपलब्धि (प्राप्ताङ्क) उपलब्धी मुलक रूपमा हुनुपर्दछ । खासगरी विद्यार्थीहरूले विद्यालय तहको अन्तिम परीक्षा (एस.एल.सी.) मा सामाजिक विषयमा उत्कृष्ट अङ्क ल्याउन जरुरी देखिएको छ । यसको निम्ति सामाजिक विषय अध्ययन गर्ने शिक्षकले विभिन्न शिक्षण विधिहरूको माध्यमबाट उनीहरूलाई दक्ष बनाउनु पर्दछ ।

१.२. समस्याको कथन

व्यक्तिको सर्वाङ्गीण विकास गराउन समाजको विकासमा अग्रसर भई असल तथा जिम्बेवारी नागरिक वन्न आधारभुत सिपको विकासको निम्ति सामाजिक विषयको अध्ययन अनिवार्य मानिएको छ । यस विषयको शिक्षण गर्ने विषय शिक्षकले शिक्षण सिकाई क्रियाकलापमा प्रभावकारी भुमिका निर्वाहा गर्न नसकेका तथ्यहरू वाहिर आउने गरेका छन् । विषय शिक्षकहरूले पाठ्यक्रमले निर्धारण गरेका परियोजना कार्य लगायत विद्यार्थी केन्द्रित विभिन्न शिक्षण विधिहरू प्रयोग नगरिनु, प्रयाप्त मात्रामा कक्षा कार्य एवम गृहकार्यमा विद्यार्थीलाई सरिक नगराउनु शिक्षण केन्द्रित विधिलाई

शिक्षण कार्यमा बढी प्रयोग गरिनु पुरा समय सम्म शिक्षण कार्य नगर्नु शिक्षण कार्यमा सकृय नहुनु मूल्याङ्कन प्रनालि व्यवस्थित नहुनु विद्यार्थीहरूमा गहन अध्ययन गर्ने बानी नहुनु जस्ता तथ्यहरूले शिक्षकहरूको समाजिक मानमर्यादा दिन प्रतिदिन बढ्नु भन्दा घट्दो स्थितिमा छ । यिनै कारणले गर्दा यस विषयलाई समस्याको रूपमा उठान गरिएको छ ।

नेपालको सामुदायिक विद्यालयको पठनपाठन निम्न स्तरको छ, भन्ने जनगुनासो व्यापक रूपमा भैरहेका बेला संस्थागत विद्यालयमा विद्यार्थीको आकर्षण बढनुलाई टेवा पुऱ्याएको देखिन्छ । गुणात्मक शिक्षाको लागि गुणात्मक साधन र स्रोत अनिवार्य आवश्यकता हो जसको निम्ति सामाजिक विषय शिक्षण गर्ने विषय शिक्षकको व्यवस्थापनमा ध्यान दिनुपर्दछ अर्थात विषय शिक्षक दक्ष, योग्य एवं पेशा प्रति निष्ठावान र तालिम प्राप्त हुनुपर्दछ । कक्षाकोठामा अपनाउने शिक्षण विधिको केन्द्रविन्दु विद्यार्थी (सिकारु) लाई मानिएकोले माथि उल्लेखित गुणहरू एवं सिप भएका शिक्षकले उपयुक्त विधीहरूको माध्यमबाट विद्यार्थीहरूमा भएका कमी कमजोरीहरू पत्ता लगाई उनीहरूको ज्ञान सीप र अभिवृत्तिमा सुधार ल्याउन सक्दछ । यति हुदा हुँदै पनि नेपालको राजनीतिक अवस्था स्थिर नभएकोले कार्यन्वयनको पक्ष फितलो रूपमा रहेको पाइन्छ । कतिपय शिक्षकहरू शिक्षण कार्यमा भन्दा राजनीतिक गतिविधिमा समर्पित भएको देखिन्छ । त्यस्तै विद्यालय भित्र पनि शिक्षकहरू आफैमा विभिन्न समूहमा (स्थायी, अस्थायी, राहत, पि.सि.एफ, निजीस्रोत आदि) मा बाडिएको देखिन्छ ।

सामाजिक विषय जस्तो महत्वपूर्ण विषयमा विद्यार्थीहरूको रुची कम भइ शैक्षिक उपलब्धिमा ह्रास हुन गएमा उनीहरूलाई व्यक्तिगत जीवनयापन गर्न र सामाजिकीकरण हुन कठिनाई हुन्छ भने विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकको पदिय दायित्व र जिम्मेवारीमाथि प्रश्न चिन्ह उठ्ने हुन्छ र यस्ता खाले समस्या निराकरणका लागि पाठ्यक्रम विकास केन्द्र २०६४ ले माध्यमिक तहको पाठ्यक्रमको ढाचामा समसामायिक परिवर्तन गरी विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षण विधि अपनाएको छ । जस अनुसार विद्यार्थीहरूका औसत रुची र आवश्यकताका विषयवस्तु र क्रियाकलाप राखिएको छन् , सृजनात्मक ढंगले उत्तर लेख्ने समसामायिक र सान्दर्भिक क्रियाकलापहरू राखिएका छन् जसमा विद्यार्थीले घोकेर, कण्ठ गरेर भन्दा पनि आफ्नो मौलिकपनले उत्तर लेख्न सक्दछन् । प्रतेक पाठको अन्तमा सामुदायिक कार्य भनेर समुदायसंग सम्बन्धित समस्याहरू क्रियाकलापमा राखिएका छन् त्रैमासिक, अर्धवार्षिक र वार्षिक गरी ३ पटकको परीक्षालाई निश्चित अडक किटानगरी मूल्याङ्कन गर्ने व्यवस्था रहेको छ भन्ने यस कार्यलाई सहजवनाउन अन्य निर्माणात्मक परीक्षाहरू गर्नुपर्ने प्रावधान राखिएका छन् । त्यस्तै विद्यार्थीको चौतर्फी विकासका मूल्याङ्कनका लागि

परियोजना कार्यलाई विशेष जोड दिएको पाइन्छ , जसमा शिक्षकले विद्यार्थीको व्यक्तिगत तथा सामुहिक क्रियाकलापमा सहभागी भई सहजकर्ता को रूपमा भूमिका निर्वाह गरी आवश्यक सल्लाह र परामर्श दिनुपर्ने अपेक्षा राखिएको छ ।

माध्यमिक तहको पाठ्यक्रमको ढाँचा अनुसार शिक्षक विद्यार्थीको सामुहिक लग्नतामासं र कतिपय विषय कार्यमा परामर्शको भूमिका निर्वाहा गरी शिक्षण सिकाई प्रभावकारी बनाउने उद्देश्य राखिएको भएतापनि नेपालका प्राय जसो समुदायिक विद्यालयमा अपेक्षा राखिएको पक्ष र कार्यान्वयन पक्षविच तात्वीक भिन्नता रहेको पाइन्छ । सामुदायिक विद्यालयमा अध्ययन गर्ने विद्यार्थी संख्या मापडण्ड भन्दा वढी हुन्छन जसले शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप उपलब्धीमूलक हुन सकेको देखिदैन त्यस्तै प्रायजसो शिक्षकले शिक्षक केन्द्रित शिक्षण विधी (प्रवचन विधी) प्रयोग गरेको पाइन्छ जसवाट विद्यार्थीको सर्वाङ्गीण पक्षको मूल्याङ्कन गर्न असम्भव प्राय हुन्छ । त्यस्तै कतिपय विद्यालयमा योग्यता पुगेको शिक्षकको शिक्षण व्यवस्था भएको पाईदैन योग्यता पुगेको शिक्षकको व्यवस्था भएको विद्यालयमा पनि पुर्नतजिगी तालिमको व्यवस्था भएको देखिदैन ।

१.३. अध्ययनको औचित्य

समाज र देश विकासको विभिन्न पक्षमा शिक्षाको जति महत्व र आवश्यकता छ, शैक्षिक गुणस्तर कायम हुनु पनि त्यति महत्व र आवश्यकता छ । गुणस्तरीय शिक्षाले मात्र शिक्षाको राम्रो पहिचान दिन सक्छ र गुणस्तरीय शिक्षा हुनको लागि शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप पनि प्रभावकारी हुनुपर्दछ । शिक्षण सिकाइ कृयाकलापलाई प्रभावकारी हुन उपयुक्त शिक्षण विधिहरु व्यवस्थित र मूल्याङ्कन प्रणाली र त्यसलाई परिचालन गर्ने योग्य तालिम प्राप्त तथा सक्षम विषय शिक्षकको भूमिका आवश्यकता पर्दछ ।

नेपालमा माध्यमिक तहमा सामाजिक विषयको सिकाइ उपलब्धिको अवस्थालाई हेर्दा सन्तोषजनक नभएको र यस सन्दर्भमा पाठ्यक्रमले व्यवस्था गरे वमोजिम मा.वि. तहमा अध्यापन गराउने सामाजिक अध्ययन विषयको शिक्षण विधि प्रयोगको यथार्थ अवस्था थाहा पाउन उक्त तहमा अध्यापन गर्ने शिक्षकहरुको व्यवस्था र भूमिका पत्ता लगाउन र उपयुक्त ढङ्गमा कार्यान्वयन हुन नसकेको भए भूमिका र शिक्षण विधिलाई प्रभावकारी बनाउन के कस्ता उपायहरु अपनाउन सकिन्छ भन्ने विषयमा खोजी गर्न यो अनुसन्धान केन्द्रित गरेको हुनाले यसलाई औचित्यपूर्ण कार्य हो भन्न सकिन्छ । शिक्षामा हरेक वर्ष गरिएको खर्चमा ठूलो हिस्सा शिक्षकहरुको तलव भत्ता र तालिममा खर्च भएपनि लगानी अनुसार उत्पादन हुन नसकेको जल्दोवल्दो समस्याको परिप्रेक्षमा

विषय शिक्षकको व्यवस्थापन एवम शिक्षणको तैर तरिकाहरू उपयुक्त नभएर सामाजिक विषयको आसातित उपलब्धि हासिल नभएको हो ? वा अन्य कुनै कारण पनि विद्यमान छन् । यि प्रश्नका अतिरिक्त उदयपुर जिल्लाका माध्यमिक तहको सामाजिक विषयको विषय शिक्षकको व्यवस्थापन, शिक्षणमा प्रयोग भएका शिक्षण विधि शिक्षकहरूको शैक्षिक अवस्था तथा विषय शिक्षकको शिक्षण कार्यमा निर्वाहा गरेको भुमिका सम्बन्धमा हालसम्म कुनै अनुसन्धान भएको नपाइएकोले यस सम्बन्धी यो पहिलो कार्य भएकाले यसको महत्व र सान्दर्भिक ठानेको छु साथै शैक्षिक गुणस्तर खस्कदै गएको भन्ने आम रूपमा जन गुनासो बढ्दै गएको सन्दर्भमा विषय शिक्षकले कक्षाकोठामा के कस्तो शिक्षण विधिहरू प्रयोग गरिरहेका छन् ती विधिहरूको प्रभावकारीता कस्तो छ ? शिक्षक तथा शैक्षिक प्रकृत्यामा के कस्ता समस्याहरू विद्यमान छन्, शिक्षण शिकाईलाई प्रभावकारी बनाउन वा समस्या समाधानकोलागि के कस्ता विधि तरिकाहरू अपनाउनु पर्ने हुन्छ र शिक्षणको भावी रणनितिहरू कस्ता प्रकारको हुनुपर्दछ जस्ता अनुत्तरीत समस्याका सवालमा व्यापक रूपमा अध्ययन अनुसन्धान हुदै गएमा यसवाट यस क्षेत्रमा संलग्न शिक्षक प्रधानध्यापक, विद्यालय, प्रशासन, व्यावस्थापक, योजनाकर्ता एवं सरोकारवाला पक्षलाई भावी योजना बनाउन र कार्यन्वयन गर्न प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष रूपमा सहयोग पुग्ने देखिन्छ भने शोधकर्ता स्वयंलाई आफ्नो उद्देश्य प्राप्तीको लागि तथ्य , तथ्याडक , धारण , विचार संकलन गरी अन्य अनुसन्धान गर्न महत्वपूर्ण सहयोग पुग्ने देखिन्छ ।

१.४. अध्ययनका उद्देश्य

यस अध्ययनका उद्देश्यहरू निम्नानुसार रहेका छन्: ।

- क. शिक्षण सिकाइ शिक्षण विधिहरूको प्रयोगको अवस्था अध्ययन गर्नु ।
- ख शिक्षण सिकाइ शिक्षणमा विषय शिक्षकको अवस्था र भुमिकाको लेखाजोखा गर्नु ।
- ग. शिक्षण सिकाइ शिक्षणमा देखिएका समस्याहरू केलाउनु ।
- घ. शिक्षण सिकाइ शिक्षणमा देखिएका समस्याहरू समाधानका उपायहरू सुझाउनु ।

१.५. अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरू

यो अनुसन्धानमा देहाय अनुसारका प्रश्नहरू रहेका छन्:

- क. मा.वि. तहको शिक्षक व्यवस्थापन कसरी गरिएको छ ?
- ख. मा.वि. तहको शिक्षणमा कुन-कुन विधिहरू प्रयोग गर्ने गरिएको छ ?

- ग. शिक्षण सिकाइ कृयाकलापमा कुन-कुन विधिहरु वढी प्रभावकारी होलान् ?
- घ. शैक्षिक सामाग्री र सन्दर्भ पुस्तकको प्रयोग के कती र कसरी गर्ने गरिएको छ ?
- ङ. शिक्षकले समसामुयिक विषयवस्तुहरु वारे कतिको स्पष्ट पार्ने गरेका छन् ?
- च. विषय शिक्षकले क्षेत्र भ्रमण तथा परियोजना कार्य गराउने गर्दछन् ?
- छ. सामाजिक विषय अध्यापन शिक्षणमा के कस्ता समस्याहरु विद्यमान छन् ?
- ज. विषय शिक्षकको भूमिकालाई कसरी प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ ?

१.६. अध्ययनको परिसिमा

स्रोत साधन, समय र आर्थिक अभाव तथा अन्य विधिहरु कारणले गर्दा यस अध्ययनको परिसिमा निम्नानुसार रहेका छन् ।

यो अध्ययन उदयपुर जिल्लाको देउरी स्रोत केन्द्र अन्तर्गतका पाँचवटा सामुदायिक मा.वि. तथा उ.मा.वि.हरुमा सिमित गरिएको छ । उक्त विद्यालयहरुका विषय शिक्षक, प्र.अ. कक्षा १० का विद्यार्थी, अभिभावक तथा वि.व्य.स.का पदाधिकारीहरुलाई उत्तरदाताको रुपमा छनौट गरिएको छ । यस अध्ययनलाई सफल पार्न विषय सामाजिक शिक्षकको व्यवस्थापन र शिक्षकले आफ्नो शिक्षण कार्यमा प्रयोग गरेका विभिन्न शिक्षण विधिहरुको अवस्था ती विधीहरुमा शिक्षकले निर्वाहा गरेको भूमिका यसबाट विद्यार्थीमा परेको प्रभाव र विश्लेषण एवं यसक्रममा देखिएका समस्याहरु तथा समाधानका उपायहरुलाई मात्र अध्ययनको सिमाभित्र राखिएको छ । साथै प्राप्त निष्कर्षलाई सिमित मात्रामा सामान्यीकरण गर्न सकिने छ ।

१.७. प्राविधिक शब्दावलीको परिभाषा र व्याख्या

विषय शिक्षक	मा.वि. तहमा सामाजिक अध्ययन विषय शिक्षण गर्ने शिक्षक
विद्यार्थी	विद्यालयमा निरन्तर रुपमा अध्ययनरत बालबालिका
शिक्षणविधि	सामाजिक अध्ययन विषयको शिक्षणलाई व्यवहारिक र प्रभावकारी बनाउन अपनाइने विभिन्न सीप
सामुदायिक विद्यालय-	सरकारी अनुदान प्राप्त विद्यालय
मूल्याङ्कन	कुनै चिज, व्यक्तित्व गुण वा कामकाजको मूल्य तोक्ने वा स्तर निर्धारण गर्ने काम
कार्यान्वयन	गर्ने भन्ने निश्चित भएको कामकाजलाई नियम विधीका साथ व्यवहारमा लागू गराउने काम

अवस्था	हालत, समय, वखत समय अनुसारको स्थिति लागु गराउने काम
प्रणाली	कामकाज गर्ने विधी, तरिका प्रथा प्रचलन
स्रोत ब्यक्ति	सम्बन्धीत स्रोत केन्द्रका प्र.अ.हरुवाट निर्वाचित गरी जि.शि.का.को प्रतिनिधिको रुपमा स्रोत केन्द्रमा काम गर्न खटाईएको व्यक्ति ।

परिच्छेद दुई : सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन र सैद्धान्तिक खाका

२.१. सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन

यस परिच्छेदमा यस भन्दा पहिले यस विषयसंग सम्बन्धित विषयमा के कस्ता

अनुसन्धानहरु भएका छन् र ती अनुसन्धानले के कस्ता तथ्यहरु औल्याएका छन् ? साथै यो अध्ययन पहिलेको अनुसन्धान भन्दा के फरक छ ? भन्ने कुरा देखाएको छ । साथै समस्याको समाधान गर्न , विषय वा समस्यासंग मेल खाने सिद्धान्त, सम्बन्धीत साहित्य, लेख रचना तथा अनुसन्धान प्रतिवेदनहरुको अध्ययन गर्नको अलवा समस्या समाधानकोलागि विकल्पहरुको खोजी हुन बाकी पक्षहरुको वारेमा समेत अध्ययनलाई केन्द्रित बनाइएको छ । त्यसै गरी यस अध्ययनको क्रममा प्राप्त तथ्याडकहरुलाई कुन अवधाराणात्मक खाकाको आधारमा ब्यख्या विश्लेषण गरिएको छ भन्ने कुरा समेत उल्लेख गरिएको छ ।

कुनै पनि विषयको अध्ययन अनुसन्धान गर्नको लागि त्यस विषयसँग सम्बन्धित पूर्व अध्ययनहरुको समिक्षागत पुनरावलोकन गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ । पूर्व सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकनबाट शोधार्थिलाई अध्ययन विषयको गहिराईसम्म पुग्न सहज हुने र त्यसबाट आफ्नो वर्तमानको अध्ययनको लागि बलियो आधार प्राप्त हुने भएकोले सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन गर्नु वान्छनिय देखिन्छ । अनुसन्धानको प्रस्तुत विषय नयाँ भएकोले यस विषयमा अध्ययन अनुसन्धान प्रयाप्त मात्रामा हुन नसकि रहेको अवस्थामा सिमित लेख, रचना, निर्देशिका, शोधपत्र, प्रतिवेदन तथा दस्तावेजहरुको अध्ययन गरी निस्किएको निष्कर्षलाई निचोडको रूपमा यहाँ उल्लेख गरिएको छ ।

उपाध्याय (२०६१), का अनुसार सामाजिक अध्ययन मानिसको जीवन सीप हो । मानिसले आफ्ना जीवन शैलीलाई उपयोगी ढंगबाट स्वस्थ तथा प्रतिस्पर्धात्मक किसिमबाट बढाउन सामाजिक अध्ययनले मार्ग निर्देशन गर्दछ । शिक्षाको परिभाषामा निर्जिव वस्तु बाहेक सबै वस्तु शिक्षित हुन र तिनबाट ज्ञान प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने धारणा राख्दछ । सामाजिक अध्ययनले बालबालिकाहरुलाई परिलक्षित गर्दछ । कानुनी राज्यको स्थापना विश्वास गराई राजनैतिक तथा नागरिक चेतना बढाउँछ साथै भौगोलिक अध्ययन अन्तर्गत विभिन्न किसिमका प्रयोगात्मक अभ्यासहरु गरेर “पृथ्वी मानवको साभा घर हो यसलाई सबैले मिलेर राम्रो गर्नुपर्छ” भन्ने भावनाको विकास गराउँछ ।

ज्ञवाली (२००७) का अनुसार विद्यार्थीहरूको क्षमता मापनको लागि विभिन्न शिक्षण विधिहरूको साथै परीक्षाको प्रश्नपत्र निर्माणमा विशेष ध्यान दिनु जरुरी छ । यसको साथै विद्यार्थीहरूलाई सामाजिक विषयको प्रश्नको उत्तर कसरी लेख्ने भन्ने बारे सिकाउनु अन्तरक्रियाको कार्यक्रम नियमित रूपले संचालन गर्नुपर्छ । पाँच विकास क्षेत्रका ३० जिल्लाहरूले परीक्षण भैसकेका एस.एल.सी.परीक्षाका सामाजिक विषयका ३०९ विद्यार्थीहरूको उत्तरपुस्तिकाहरूको अध्ययन पत्ता लगाएका समस्याहरूमा भाषा शैलिमा कठिनता हुनु, उत्तरको पृष्ठ सङ्ख्यामा कमी हुनु, प्रश्नहरू सबै हल नगर्नु, प्रश्न नं. दोहोर्‍याउनु आदि छन् । समस्याहरूको समाधानको लागि अध्ययनकर्ताले तुलनात्मक रूपमा भौतिक सुविधा तथा शैक्षिक वातावरण राम्रो भएका विद्यालयहरूलाई मात्र परीक्षा केन्द्र तोकिनुपर्ने, उत्तरपुस्तिका परीक्षणमा एकरूपता ल्याउनु पर्ने सुझावहरू प्रस्तुत गर्नुभएको छ ।

अधिकारी (२०६३) का अनुसार एस.एल.सी. परीक्षामा सामाजिक अध्ययन विषयमा सुरुका तिन वर्षको औसत प्राप्ताङ्क ४२ भन्दा माथि नहुनुले पाठ्यक्रमले निर्दिष्ट गरेका उद्देश्यहरू हासिल हुन नसकेको कुरा प्रष्ट हुनुका साथै यसको समाधानको लागि शिक्षण सिकाईमा प्रभावकारीता ल्याउनु जरुरी छ । त्यसैगरी मूल्याङ्कन प्रणालीमा देखिएका समस्याहरूलाई सुधार गरी अगाडि बढ्नुपर्ने अवस्था रहेको छ । सामाजिक अध्ययन विषयका प्रमुख समस्याहरूमा यस विषयलाई सरल ठानी जुनसुकै योग्यताका शिक्षकद्वारा शिक्षण हुनु, पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक क्रियाकलापमुखी भएपनि पुरानै शैली (व्याख्यान विधि)बाट शिक्षण हुनु, केन्द्र र जिल्ला स्तरमा प्रयाप्त योग्य प्रशिक्षकको अभाव रहनु देखिएका छन् । यी उल्लेखित समस्याका समाधानहरूमा सामाजिक अध्ययन शिक्षण गर्ने सबै तालिम अप्राप्त सामाजिक शिक्षकलाई लामो तथा छोटो अवधिको तालिमको अवसर प्रदान गर्नुपर्दछ, कक्षाकोठा व्यवस्थापन, संचार, अन्तरक्रिया शैक्षिक सामग्रीको विकास, समसामयिक पक्ष तथा मुद्दाहरूलाई समायोजन गर्ने सीप यस विषय अन्तर्गत प्रदान गर्न सकेमा सामाजिक मुल्य र मान्यताको सहि विकास गर्न सकिनुको साथै द्वन्द र भ्रष्टाचार रोक्न र जताजतै सुशासन तथा आपसी सदभाव र नैतिकताको विकास गर्न सकिन्छ ।

गौतम (२०६८) ले शिक्षक मासिक पत्रिकामा उल्लेख गरे अनुसार प्रभावकारी सिकाइका लागि 'म कतातिर कसरी गइरहेछु' भन्ने कुरा विद्यार्थीले र 'विद्यार्थीले ज्ञान सीप तथा अभिवृद्धिको विकास कसरी कुन दिशामा भइरहेछ' भन्ने कुरा शिक्षकले जान्ने पर्ने रहेछ भनि उल्लेख गरेका छन् । विद्यार्थीले कति जान्यो, के जान्यो र के जानेन भन्ने प्रश्नको उत्तर आवधिक परीक्षाले दिए पनि शिक्षण र सिकाइको सीमा त्यतिमात्रा नभएकाले विद्यार्थीले कस्तो अनुभव गर्दैछ, अव के गर्न

सकछ, त्यसको लागि अरु के गर्नुपर्छ, गर्न सकिन्छ, र कसरी गर्ने प्रश्न महत्वपूर्ण भएको तर यी प्रश्नहरूको उत्तर कुनै परिकार बनाउन सिकाउने 'रेसीपी' जस्तो गरी नआउने रहेछ, किनभने मानिसले ज्ञान आर्जन गर्ने मात्र होइन निर्माण पनि गर्ने रहेछ । यसरी शिक्षकले विद्यार्थीको बारेमा समेटिएका सम्पूर्ण अनुभव एवं सुचनाको आधारमा शिक्षण विधिको प्रयोग गर्नु पर्ने हुन्छ, भनी उक्त पत्रिकामा उल्लेख गरिएको छ ।

ढकाल (२०५७) ले काठमाडौं जिल्लाको सार्वजनिक 'विद्यालय अन्तर्गत कक्षा १० को सामाजिक विषयको शिक्षणमा शिक्षकले प्रयोग शिक्षण विधि र विद्यार्थी उपलब्धि विचको सम्बन्ध विषयक शोधपत्र अनुसार कक्षा १० को सामाजिक शिक्षा शिक्षणमा विषय शिक्षकले प्रयोग गरिएका शिक्षण विधिहरूमा विद्यार्थी केन्द्रित र शिक्षक केन्द्रित)मा विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षण विधिहरू मध्ये छलफल विधि र प्रश्नोत्तर वढी मात्रामा प्रयोग भएको र समस्या समाधान विधि र शैक्षिक भ्रमण विधि सामान्य रूपमा प्रयोग गरेको एवं शिक्षक केन्द्रित विधिमा प्रवचन वा व्याख्यान विधिलाई वढी उपयोगमा ल्याइएको एवं शिक्षणक्रममा शिक्षक निर्देशिका नभएको शैक्षिक सामग्री कम प्रयोग भएको, तालिम अप्राप्त शिक्षकले भन्दा तालिम प्राप्त शिक्षकले समसामयिक घटनालाई महत्वलाई दिने वार्षिक कार्ययोजना तथा दैनिक पाठयोजना निर्माण गर्ने, शैक्षिक भ्रमणमा लाने एवं विषयवस्तु अनुसारको शिक्षण विधि अपनाई शिक्षण गर्ने पाइएकोले प्रत्येक विद्यालयमा तालिम प्राप्त शिक्षकको व्यवस्था हुनु पर्ने निष्कर्ष सहित सुझाव दिइएको छ ।

अधिकारी(२०६५), का अनुसार गुणात्मक शिक्षणको लागि दक्ष शिक्षक हुन आवश्यक छ, जसको लागि शिक्षक तालिम एउटा अनिवार्य आवश्यकता हो । देश विकासको मुख्य आधार शिक्षा भएकोले दक्ष शिक्षकले मात्र यसलाई वढाउन सकछ, भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ । त्यसरी नै कक्षाकोठामा उपयुक्त शैक्षिक वातावरण तयार गर्नकोलागि शिक्षकले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्न सकछ । उपयुक्त शिक्षण विधी वालमैत्री, वातावरण मल्याडकनका विभिन्न साधानहरू शैक्षिक सामाग्रीको निर्माण र प्रयोग आदि गर्न तालिम प्राप्त शिक्षकले मात्र सकछ । यद्यपी धेरै जसो शिक्षकहरू तालिम प्राप्त भएतापनि थोरैले मात्र शैक्षिक सामाग्रीको निर्माण र प्रयोग गर्न गरेको कुरा अनुसन्धान कर्ताले उल्लेख गरेको छन् त्यसैगरी तालिम प्राप्त शिक्षक भएपनि आधा भन्दा वढीले पुरानै शिक्षण विधीहरू (प्रवचन वा शिक्षक केन्द्रित विधी) प्रयोग गर्ने गरेका कुरा शोधकर्ताले पत्ता लगाएका छन् । अर्को महत्वपूर्ण पक्ष भनेको ग्रामिण क्षेत्रमा भएका विद्यालयमा शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूले सहरी क्षेत्रमा शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूको तुलनामा वढी पाठ्यपुस्तक केन्द्रित शिक्षण गर्ने

गरेको कुरा समेत पाइएको छ, जसको प्रमुख कारण गाँउको विद्यालयहरुमा पाठ्यपुस्तकका अतिरिक्त अन्य शिक्षण सामाग्रीहरुको सहज रुपमा उपलब्ध नहुनु नै हो ।

काफ्ले, बासुदेव र अन्य (२०६२) का अनुसार पाठ्यक्रममा निर्देष्ट गरिए बमोजिमका उद्देश्यहरु विद्यार्थीहरुमा विकास गर्न खोजिएका ज्ञान, गुण र सीपहरुको समुचित विकास गर्नु नै गुणस्तर हो । यस प्रकारको शिक्षा प्रधान गर्नको लागि शिक्षकले पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक तथा शिक्षण योजनको कार्यन्वयन गर्न सक्नु पर्दछ । पाठ्यक्रम, शिक्षक र विद्यार्थीको विचमा शिक्षण सिकाईकोलागि त्रिकोणात्मक सम्बन्ध रहेको हुन्छ । यिनीहरुको विचमा अन्तर सम्बन्ध कायम गरी पठनपाठन कार्यलाई प्रभावकारी बनाउन समन्वयककर्ताको रुपमा शिक्षकले काम गर्नु पर्ने हुन्छ । शिक्षक शिक्षण क्रियाकलापको लागि जती निपूर्ण हुन्छ त्यतिनै उसको शिक्षण प्रभावकारी हुन्छ, शिक्षाको गुणस्तर कायम राख्ने, उकास्ने वा अद्योगतिमा पुऱ्याउने जस्ता कुरामा समेत शिक्षकको महत्वपूर्ण भुमिका हुन्छ ।

२.२ सैद्धान्तिक खाका

सिद्धान्त एउटा जटिल कुरा हो । यो जटिल हुनुका कारण सैद्धान्तिक मात्रा हुनु र यसलाई व्यवहारमा नल्याउनु हो । यसलाई व्यवहारमा ल्याउन प्रशस्त ज्ञान, क्षमता र दक्षता आवश्यक हुन्छ, सो नभएमा सिद्धान्त जटिल बन्दछ । रोयल कम्पयलका अनुसार सिद्धान्त भनेको कल्पनाहरुको समुह हो । जसबाट कानुनहरु बनाइन्छ । तर सिद्धान्त कानुन होइन । सिद्धान्तलाई सिधै प्रयोगद्वारा प्रमाणित गर्न सकिदैन । हालसम्म विभिन्न सिद्धान्तहरु प्रतिपादित भएसकेका छन् । ति मध्ये मनोवैज्ञानिक सिद्धान्तमा आधारित थर्नडाइकको प्रयत्न र भूल सिकाइ सम्बन्धमा प्रस्तुत शोधपत्रमा चर्चा गरिएको छ । कुनै नयाँ पाठ्यविषयको शिक्षणको लागि शिक्षकले तय गरेका शिक्षण विधि प्रयोग गर्दा विद्यार्थीहरुले पूर्व ज्ञान हासिल गर्ने वा बुझ्ने सामर्थ्य नहुन सक्छ । यस्तो अवस्थामा विषय शिक्षकले आफ्नो प्रयत्नलाई निरन्तरता दिइ विद्यार्थीहरुमा आसातित उपलब्धि हासिल गराउनु पर्दछ ।

जोन डिवे (१८५९) ले प्रगतिवादमा उल्लेख गरे अनुसार संसार परिवर्तनसिल भएकाले ज्ञान पनि नियमित रुपमा परिवर्तनसिल छ । यसका लागि शिक्षा प्रगति उन्मुख बालकेन्द्रीत तथा बालकको इच्छा र चाहानासँग सम्बन्धित हुनु पर्दछ, जसका लागि विषय शिक्षकले बालबालिकालाई क्रियासिल बनाउन सक्ने हुनुपर्दछ । सिकाइको एउटा घटनाले अर्को नयाँ सिकाइको स्थिति, सृजना गराउने गर्नुपर्दछ । हरेक अनुभवले अर्को नयाँ अनुभव बटुल्ल प्रेरणा दिनु पर्दछ । जसबाट बालकमा

सामाजिक दक्षताका साथ वातावरण अनुकूल हुने गरी नविनतम ज्ञानको पुननिर्माण हुन सकोस । शिक्षण प्रकृया व्यवहारिक र कार्यमूलक (प्रयोगात्मक) हुनुपर्दछ । प्रगतिवादको यस शैक्षिक प्रकृयाको लागि विषयको प्रकृति हेरी प्रोजेक्टविधि छलफल विधि, प्रश्नोत्तर विधि, प्रयोगात्मक विधि, अवलोकन गरेर सिक्ने, शैक्षिक भ्रमण, पुस्तकालय अध्ययन आदि विधिहरूलाई उत्तम विधिको रूपमा मानिन्छ (ढकाल र कोइराला २०६५ मा उद्धृत) ।

क्राफोर्ड (२००५) का अनुसार उच्च तहको चिन्तन माथिल्ला कक्षाहरूमा मात्रै नभई प्राथमिक तहबाटै विकास गरिनु पर्दछ । यसको पूर्वशर्त भनेकै विद्यार्थीहरूमा प्रश्न सोध्ने र आफूले सक्ने हरेक विषयवस्तुमा के किन कहाँ कहिले, कसरी, अब के हुन्छ जस्ता प्रश्नहरू गर्न लगाउनु हो । गाइड र गेस पेपरबाट तयार गरी परीक्षा दिने र परीक्षामा सामान्य समान स्तरका प्रश्नहरू सोध्ने परिपाटीबाट उच्च तहको चिन्तन विकास सम्भव हुन सक्दैन । कक्षा शिक्षणका माध्यमले प्राप्त गरेको चिन्तनलाई विद्यार्थीले आफ्नो दैनिक जीवनका समस्याहरू समाधानका समेत लगाउन सक्छ । निष्कृत्य र शिक्षण केन्द्रीत विधिबाट मात्र शिक्षण गरे उच्च तहको चिन्तन सीपको विकास सम्भव छैन । तसर्थ हरेक विषय शिक्षकले शिक्षण सिकाई गर्दा विशेष ध्यान पुऱ्याउनु आवश्यक हुन्छ । यसको लागि शिक्षकले आफ्नो भूमिका कम र विद्यार्थीको भूमिका बढी बनाउनु पर्दछ । यसो हुँदा उनीहरूको राम्ररी सिक्ने र समिक्षात्मक चिन्तन गर्ने क्षमताको विकास हुन्छ (सुवेदी २०६९मा उद्धृत)

२.३. पुनरावलोकनको उपदेयता

नयाँ विषयमा अध्ययन र अनुसन्धानको लागि सम्बन्धित साहित्यको सैद्धान्तिक खाकाको अध्ययन आवश्यक छ जस अनुरूप प्रस्तुत अध्ययनसँग सम्बन्धित विभिन्न धारणा तथा सिद्धान्तको ज्ञान तथा जानकारी एवं अनुसन्धानबाट निस्किएका निष्कर्षहरूको अध्ययन गर्नु उपयोगी हुन्छ । दर्शनशास्त्रीय र सैद्धान्तिक ज्ञानले अनुसन्धान कार्यको सैद्धान्तिक पक्षमा दिशा निर्देश हुन्छ भने सम्बन्धित साहित्यको अध्ययनले व्यवहारिक सीपको विकासमा सहयोग पुग्दछ । त्यस्तै लेख तथा रचनाहरूको अध्ययनले अध्ययन गर्न खोजिएका विषयमा गहिराईमा पुऱ्याउन मद्दत गर्दछ भने अनुसन्धान प्रतिवेदनका निष्कर्षहरूले कार्यक्रम, रणनीति र कार्ययोजना तय गर्नको लागि सम्भव तुल्याउँछ ।

वर्तमान समयमा सामुदायिक विद्यालयहरूमा सामाजिक अध्ययन विषयको विषय शिक्षण गर्न विभिन्न किसिमका विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षण विधिहरू निर्धारण भएको भएतापनि विद्यालयको

भौतिक सुविधा, विद्यार्थीको संख्या तथा उपस्थिति अध्यापन अवधी अनुभवी, योग्यता पुगेका तालीम प्राप्त शिक्षकको व्यवस्था शैक्षिक संस्थामा शिक्षक र विद्यार्थी विच आपसी सम्बन्ध जस्ता तत्वहरुको कारणले गर्दा कक्षाकोठामा सबै किसिमका शिक्षण विधिहरु प्रयोग गर्न समस्या तथा चुनौतीको विषय बन्न पुगेको छ । त्यस्तैगरी शिक्षण गर्न जिम्बेवारी पाएका शिक्षकले आफूलाई सधैभरी अद्यादधिक गर्दै नित्य नविन ज्ञान, सीप प्राप्त गरेर शैक्षिक प्रकृत्यालाई आधुनिक र बैज्ञानिक बनाउन नसक्नु, शिक्षकहरुलाई काममा दण्ड र पुरस्कारको ब्यावस्था नहुनु, एवं विद्यार्थीहरुमा नियमित र जिज्ञासापूर्ण सिकाई सिक्न नसक्नुले विद्यार्थी एवं विद्यालयको शैक्षिक अवस्था कमजोर बन्दै गएको प्रतित हुन्छ ।

शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप अन्तर्गत सामाजिक विषयको शिक्षणमा विद्यालय र शिक्षक सामु भएका यस्ता चुनौतीहरुलाई सामना गर्न विभिन्न समस्या समाधानका उपायहरु अवलम्बन गर्नुपर्ने हुन्छ । जहा समस्या हुन्छ त्यहाँ समाधान पनि हुन्छ तसर्थ समाधानका विकल्पहरु मध्ये उत्तम विकल्पको छनौट गर्ने मुख्य दायित्व पनि शिक्षकको नै हुन्छ किनभने विद्यार्थीहरुसंग लामो समयसंग सहकार्य गर्ने शिक्षक हुन्छ समाजिक अध्ययन त्यस्तो विषय हो जसको विषयहरु समाजको विभिन्न पक्षसंग गरिसकेको हुन्छ । शिक्षकले यी सबै विषयवस्तु विद्यार्थीहरुलाई बोध गराउन उपयुक्त किसिमको शिक्षण विधिहरु प्रयोग गर्नु पर्दछ ।

परिच्छेद तीन : अध्ययन विधि

अनुसन्धान कार्य एउटा जटिल तर महत्वपूर्ण कार्य हो । शिक्षण कार्यमा विषय शिक्षकले खेल्नुपर्ने भूमिका विषयक प्रस्तुत शोधको अध्ययन गर्न निश्चित विधिहरूको आवश्यकता पर्दछ । त्यस्ता विधिहरूको निर्धारण अध्ययन गर्न लागिएको विषयहरूको प्रकृतिमा भर पर्दछ । प्रस्तुत अध्ययनलाई पनि सोहि आधारमा तल उल्लेख गरिए अनुसार अधि बढाइएको छ ।

३.१. अनुसन्धानात्मक ढाँचा

यस अनुसन्धानमा परिमाणात्मक र गुणात्मक मिश्रित ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ । नमुना छनौटमा रहेका विद्यालयहरूमा शिक्षक व्यवस्थापनको अवस्था र शिक्षकहरूद्वारा गरिएको शिक्षक कृयाकलापहरू बुझ्न सम्बन्धित क्षेत्रमा स्थलगत अध्ययन तथा प्राप्त तथ्याडकन लाई आधार मानि विश्लेषण गरिएको छ ।

३.२. अध्ययनको जनसङ्ख्या

जनसंख्या भन्नाले अनुसन्धानका क्रममा अध्ययन गर्ने समूहसंग सम्बन्धित सम्पूर्ण सदस्यहरू (पक्षहरू) लाई बुझिन्छ (खनाल २०६४) । यस अनुसन्धानको जनसंख्या उदयपुर जिल्लाको देउरी स्रोत केन्द्र अन्तर्गत रहेका त्रियुगा नगरपालिका र जोगीदह गा.वि.स. मा संचालित सामुदायिक मा.वि.र उच्च मा.वि. का वि.व्य.स. अध्यक्ष, प्र.अ., शिक्षक, विद्यार्थी र अभिभावकहरूलाई जनसङ्ख्याको रूपमा लिइएको छ ।

३.३. अध्ययनको नमुना र नमुना छनोट विधि

अध्ययनको नमुना भन्नाले जनसंख्याबाट भिकिएको एउटा सानो समूह हो जसले सपूर्ण जनसंख्याको प्रतिनिधित्व गर्दछ नमुना छनौट विधि अनुसन्धानको त्यो विधी हो जसद्वारा अनुसन्धान गर्ने विषय अन्तर्गत सम्मिलित सपुर्ण जनसंख्याबाट सावधानीपूर्वक केही त्यस्ता एकाईलाई मात्र छनौट गरिन्छ (खनाल, २०६०)।

अध्ययनकर्तालाई यातायात तथा भूगोलको हिसावले सहज हुने गरी नमुना छनोट विधिबाट देउरी स्रोत केन्द्र अन्तर्गत ५ वटा सामुदायिक (उ.मा.वि.३ र मा.वि.२) विद्यालयहरूलाई छनोट गरिएको छ । विद्यार्थीहरूको छनोट सम्भावनायुक्त नमुना छनौट विधि अनुसार गरिएको छ भने

अभिभावकको छनोट उद्देश्यमुलक नमूना छनोट विधिको आधारमा छनोट गरिएको छ ।
विद्यार्थीहरुको छनोट गर्दा हरेक विद्यालयवाट कक्षा १० मा अध्ययनरत छात्र-छात्राहरु मध्ये (२/२ जना छात्र/छात्रा) ४ जना विद्यार्थी , सामाजिक विषय अध्यापन गर्ने १ जना विषय शिक्षक प्र.अ., वि.व्य.स. अध्यक्ष र ५ जना अभिभावकसँग सम्बन्धित विषयमा मत सङ्कलन गरिएको छ ।

३.४. नमूना छनोटका आधार

यस अध्ययनले उदयपुर जिल्लाको देउरी स्रोतकेन्द्र अन्तरगतका तिन वटा उ.मा.वि.र २ वटा मा. वि.का प्र.अ. सामाजिक विषयका विषय शिक्षक , वि.व्य.स.अध्यक्ष , कक्षा १० का विद्यार्थीलाई आधार लिइएको छ । प्रस्तुत अध्ययनको शीर्षक फराकिलो भएतापनि समय, स्रोत तथा साधनको सिमिता रहि आफ्नो कार्यक्षेत्र परेको भौगोलिक रूपले नजिक, जातिय, लैङ्गीक, समावेशी प्रतिनिधित्व र प्राप्त तथ्याङ्क (सूचना) विश्वासनियता तथा वैधतायुक्त हुने आधारमा उल्लेखित जनसङ्ख्यावाट मात्र यो अध्ययन सम्पन्न गर्नेगरी नमूना छनोट गरिएको छ । साथै छनोटमा परेका ५ विद्यालयका शिक्षक, विद्यार्थी, अभिभावकहरुलाई माथि उल्लेखित आधारमा छनोट गरिएका छन् ।

३.५. अनुसन्धानका साधनहरु

यस अध्ययनको लागि आवश्यक तथ्याङ्क सूचना सङ्कलन गर्नका लागि प्रश्नावली, टेलिफोन, अन्तरवार्ता सुचि, अवलोकन फारम, तथ्याङ्क संकलन फारम, लक्षित समूह संगको छलफल लाई अनुसन्धानका साधनहरुको रूपमा प्रयोग गरिएको छ ।

साधनको वैधता विभिन्न तथ्याङ्कीय र विशेषज्ञहरुको निर्णयको आधारमा निर्धारण गर्ने गरिन्छ । यस अध्ययनको लागि निर्माण गरिएका साधनलाई वैधता दिने क्रममा शोध शिक्षकको निर्णयलाई विशेषज्ञ निर्णयका रूपमा लिइ वैधता कायम गरिएको छ । यसको लागि शोधपत्र निर्देशकज्यूको सहयोग, राय सुभावालाई प्रमुख आधार मानिएको छ । साथै समकक्षी साथीहरुसँगको छलफल विचार विमर्शवाट निस्किएका निष्कर्ष, सुभावाहरुलाई समेत आधार मानि यस अध्ययनको लागि प्रयोग गरिने साधनहरुको वैधता कायम गरी अध्ययनलाई अन्तिम रूप दिने कार्य सम्पन्न गरिएको छ ।

३.६ तथ्याङ्कका स्रोतहरु

प्रस्तुत शिर्षकमा अध्ययन अनुसन्धानको लागि आवश्यक तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न प्राथमिक तथा द्वितीय दुबै स्रोतको उपयोग गरिएको छ ।

३.६.१. प्राथमिक स्रोत

अनुसन्धान कर्ताले पहिलो पटक प्रयोग गरिएको तथ्याङ्कहरुलाई प्राथमिक स्रोत भनिन्छ । यस अध्ययनका लागि छनोटमा परेका विद्यालयका सामाजिक विषय शिक्षक, प्र.अ. विद्यार्थी, अभिभावक, वि.व्य.स. अध्यक्षसँग प्रश्नावली, अन्तरवार्ता एवं लक्षित समूहसँग छलफल आदिबाट प्राप्त तथ्याङ्कलाई प्राथमिक स्रोतको रूपमा लिइएको छ ।

३.६.२. द्वितीय स्रोत

अनुसन्धानको क्रममा पुर्व प्रमाणित तथा संकलित तथ्याङ्कका स्रोतलाई द्वितीय स्रोत भनिन्छ । यस अध्ययनको लागि प्राथमिक स्रोतले मात्र तथ्याङ्कहरु प्रयाप्त नहुने हुनाले द्वितीय स्रोतको रूपमा नमुना छनोटमा परेका विद्यालयहरुको विद्यार्थी मूल्याङ्कन सम्बन्धी विभिन्न अभिलेख एवम तथ्याङ्क संकलन सम्बन्धी फरमहरु, शैक्षिक सामग्रीहरु सहयोगी पुस्तिका एवम वुलेटिन विभिन्न दस्तावेजहरु, लेखसोध पत्रहरुलाई द्वितीय स्रोतको रूपमा लिइएको छ ।

३.७. तथ्याङ्क सङ्कलन प्रकृया

प्रस्तुत अध्ययन कार्यको लागि आवश्यक तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न तयार गरिएको साधनको उचित प्रयोगको लागि सम्बन्धित पक्षसँग तोकिएको मिति, समय र स्थानमा भेटघाट, अन्तरवार्ता, अवलोकन, दस्तावेज अध्ययन, अभिलेख अध्ययन मत संकलन जस्ता कार्यलाई अधि बढाउन व्यवस्थित कार्य तालिका तयार गरी जस अनुसार प्रश्नावली तथा अन्तरवार्ताको सहायताले प्र.अ. शिक्षक, वि.व्य.स. अध्यक्ष, विद्यार्थी तथा तिनका अभिभावकहरुबाट आवश्यक सूचना सङ्कलन गरिएको छ । यस कार्यमा शोधार्थी आफै प्रत्यक्ष उपस्थित भई विषय वस्तुलाई स्पष्ट पारिएको छ । त्यसैगरी सम्बन्धित विभिन्न दस्तावेजहरुको अध्ययनको साथै छनोट गरिएका विद्यालयमा गई आवश्यक फारामको प्रयोग गरी सूचनाहरु सङ्कलन गरिएको छ ।

३.८. तथ्याङ्क विश्लेषण प्रक्रिया

अध्ययन अनुसन्धानको महत्वपूर्ण अङ्गको रूपमा तथ्याङ्क विश्लेषणलाई लिइन्छ । तसर्थ यस अनुसन्धानका कार्यमा प्रथम तथा द्वितीय स्रोतबाट प्राप्त तथ्याङ्कहरूलाई उद्देश्य अनुरूप विभिन्न कोणबाट विश्लेषण गर्नको लागि तथ्याङ्कको स्वरूप तथा प्रकृति अनुसार सूचीकृत रूपमा तालिकीकरण गरी तथ्याङ्कशास्त्रीय विधिद्वारा प्रतिशत, औषत, अनुपातमा राखि परिमाणात्मक तथ्याङ्कहरूलाई गुणात्मक रूपमा परिवर्तन गरी व्याख्या विश्लेषण र विवेचना गरिएको छ ।

परिच्छेद चार : तथ्याङ्कको व्याख्या र विश्लेषण

प्रस्तुत अध्ययनको परिपूर्तिको लागि यस परिच्छेदमा अध्ययन क्षेत्रमा संचालित भएका सामुदायिक मा.वि. तथा उच्च मा.वि. हरुमध्येबाट छनोट गरिएका ५ वटा विद्यालयहरुको कक्षा १० मा सामाजिक विषय शिक्षणमा अपनाइने विभिन्न शिक्षण विधिहरुलाई विद्यार्थीहरुको सिकाइ कृयाकलापलाई सबल बनाउन विषय शिक्षकको भूमिका सम्बन्धमा उल्लेखित विद्यालयका विषय शिक्षकले प्रयोग गरेका शिक्षण विधिको अवस्था शिक्षकका तैर तरिकाहरु एवम शिक्षकले निर्वाह गरेका भूमिका, विद्यालयबाट उपलब्ध गराइएको सुविधाहरु, विद्यार्थीहरुले सामाजिक विषयमा प्राप्त गरेको अड्क, विषयप्रतिको रुची एवम दक्षता सम्बन्धि गरिने मुल्याङ्कन प्रणाली, शिक्षण कार्यमन आइपरेका समस्याहरु लगायत अभिभावक र वि.व्य.स.को प्राप्त धारणाहरु, सूचनाहरु तथा तथ्याङ्कहरुलाई उद्देश्य अनुरूप विभिन्न शीर्षक, उपशीर्षक राखी ब्याख्या विश्लेषण गरिएको छ। साथै प्राथमिक तथा द्वितिय स्रोतको आधारमा शिक्षण सिकाइलाई प्रभावकारी बनाउन अपनाइने उपाय/विधिलाई वर्णनात्मक तथा तथ्याङ्कशास्त्रीय विधिको प्रयोग गरी तालिका, स्तम्भचित्र एवम वृत्रचित्रहरुमा समेत प्रस्तुत गरिएको छ।

४.१. सामाजिक विषय शिक्षणमा प्रयोग गर्ने शिक्षण विधिहरु

सामाजिक विषय एक बहुआयमिक पाठ्यविषय भएको विषय भएकोले विषयवस्तुले मागेवमोजिमका शिक्षण विधिहरु, तरिकाहरु प्रयोग गर्नुपर्नेहुन्छ, विद्यार्थीहरुको ज्ञान, बोध र सिप पक्षको विकास गराउन माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रमले विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षण विधिहरु मध्ये विषय शिक्षकले शिक्षणको क्रममा प्रयोग गरेको शिक्षण विधिहरु एवम चलनचल्तीमा आएको शिक्षक केन्द्रित विधिलाई प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका : १
विद्यार्थी केन्द्रित विधिहरु

क्र.सं.	शिक्षण विधि	विधि प्रयोगको प्रतिशत
१	प्रश्नोत्तर	६%
२	छलफल	१०%
३	समस्या समाधान	७%
४	प्रदर्शन	४%
५	अवलोकन	३%
६	खोज	२%
७	अभिनय	१%
८	प्रयोगात्मक	५%
९	क्षेत्र वा शैक्षिक भ्रमण	२%
१०	परियोजना विधि	५%
	शिक्षक केन्द्रित विधि	
११	प्रवचन वा व्याख्यान विधि	५५%

४.१.१. शिक्षण गर्ने तौर तरिकाहरु

सफल सिकाइको लागि विषयवस्तुलाई सहज रूपमा विद्यार्थीमा पुऱ्याउन शिक्षण विधिहरुको सही प्रस्तुतिकरण गर्नु अनिवार्य हुन्छ । सोही अनुसार छनोटमा परेका विद्यालयहरुको विषय शिक्षकले प्रयोग गरेको शिक्षण विधिहरु र प्रयोग गर्ने तौर तरिकाहरु के कस्ता रहेका छन साथै विषय शिक्षकले के कस्ता विधि वा तौर तरिका अपनाई शिक्षण गर्दै आइरहेका छन भन्ने सवालमा प्रश्नावली तथा अनुसूची वमोजिमको विद्यालय सर्वेक्षणका आधारमा निम्नानुसार सूचना प्राप्त गरियो ।

१. प्रश्नोत्तर विधि

शिक्षक आफूले शिक्षण गर्ने पाठमा विषयलाई विद्यार्थीमा प्रत्यक्ष प्रस्तुत गर्नुभन्दा अगाडि पाठ्य विषयको सम्बन्धमा आ-आफ्ना धारणा बुझ्न र अध्यापनको क्रममा विद्यार्थीले कति सिक्नो भनि जान्न छोटो छोटो उत्तर आउने प्रश्न सोधि आएको उत्तरलाई टिपोट गरी गरिने शिक्षण विधिलाई प्रश्नोत्तर विधि भनिन्छ । यस विधिमा विषयवस्तुको परिधिमा रहेर शिक्षकले विद्यार्थीलाई , विद्यार्थीले शिक्षकलाई , एउटा विद्यार्थी वा समूहले अर्को विद्यार्थी वा समूहलाई प्रश्न गर्ने र उत्तर दिने कार्य गरिन्छ । शिक्षकले प्रश्न गर्दा समूहमा सोध्ने र व्यक्तिगत उत्तर लिई कक्षालाई आकर्षित गरिन्छ । नमुना छनोटमा परेका विद्यालयमा शिक्षकले कक्षामा प्रश्न गर्दै विद्यार्थीबाट उत्तर लिने र गलत उत्तर आएमा सच्याउदै जाने गरेको पाइयो तर ती प्रश्नहरूले पाठको (विषय) पूर्व भागलाई नसमेटी अंश भागलाई मात्र समेटेको पाइयो । त्यस्तै गरी यस विधिलाई प्रवचन वा व्याख्यान विधिको पूरकको रूपमा मात्र प्रयोग गर्ने गरेको पाइयो ।

२. छलफल विधि

कुनै पाठ्यवस्तुबारे कक्षामा शिक्षण गर्दा विद्यमान शैक्षणिक समस्या समाधानको निम्ति शिक्षक विद्यार्थी बिच निष्कर्षमा पुग्न अपनाइने विधिलाई छलफल विधि भनिन्छ । यस विधिमा शिक्षक र विद्यार्थीहरू कुनै प्रकरण, समस्या आदिमा स्वतन्त्रपूर्वक आपसमा छलफल गर्छन् र विचारहरूको आदान प्रदान गर्दछन् । यसमा विद्यार्थीहरूको सकृय सहभागिता रहेतापनि समस्याको प्रस्तुती र अन्तिम निष्कर्ष शिक्षकबाट निकालिने गरिन्छ । निश्चित योजना र नीति नियमभित्र रही शिक्षकले निर्देशन र सहयोगमा संचालन हुने छलफलबाट मात्र सही समाधान निस्कने हुनाले यसको संचालनमा शिक्षक विद्यार्थी दुवै चनाखो हुनुपर्छ । यस सम्बन्धमा जेम्स लि.को परिभाषाबाट अभ्र प्रष्ट हुन जान्छ 'छलफल एउटा शैक्षिक सामुहिक क्रिया हो जसमा शिक्षक तथा विद्यार्थी सहयोगी रूपले कुनै समस्या वा प्रकरणमाथि कुराकानी गर्छ । छलफल विधिलाई २ रूपमा विभाजन गरिएको छ ।

क. औपचारिक छलफल विधि

निश्चित समयमा निर्धारित नियमानुसार गरिने शिक्षण विधिलाई औपचारिक छलफल विधि भनिन्छ । यस विधिमा छलफल गर्ने विषय पहिले निर्धारण गरिएको हुन्छ र विद्यार्थीहरूमध्येबाट

सभापति, संचालक, सदस्य हुन्छन् । शिक्षकले मध्यस्ताको कार्य गर्नुपर्ने हुन्छ । यस अन्तर्गत वादविवाद, प्यानेल छलफल, ससाना समुह, विचार गोष्ठी, गोल टेवल छलफल आदि पर्दछन् । नमुना छनोटमा परेका विद्यालयहरुमा यस विधिबाट सामाजिक विषयको शिक्षणमा विषय शिक्षकको निम्नानुसारको तरिका अपनाई शिक्षण गरेको पाइयो ।

- तयारी : शिक्षकले विषयवस्तु वा समस्याको सम्बन्धमा विशेष तयारीका साथ विद्यार्थीहरुलाई सहभागी गराएको पाइयो जस अनुसार छलफलमा बुँदाहरु तर्कपूर्व हिसावले मिलाइएको रूचीपूर्ण बनाइएको र शिक्षण सिकाइको उद्देश्यलाई पुरा गर्ने खालको पाइयो ।
- संचालन : विषय शिक्षकले शिक्षण सिकाइलाई उद्देश्यमूलक बनाउन विद्यार्थीहरुको बसाइलाई व्यवस्थित गरेको विद्यार्थीहरुमा विषयवस्तुप्रति हौसला वा उत्साहित बनाएको एक आपसमा सहयोगी वातावरण सृजना एवं विद्यार्थीहरुको समूह समूह विभाजन गरी छलफलमा सहभागी गराइ तयसको निष्कर्ष प्रस्तुत गर्न सम्म लगाइएको पाइयो ।
- मूल्याङ्कन : यस विधिमा सहभागी हुने विद्यार्थीहरुको प्रस्तुति उनीहरुमा रहेको डर, त्रास, संकोच र व्यवहारमा भएको परिवर्तन कस्तो अवस्थामा रहयो साथै शैक्षिक उपलब्धि भए नभएको समेत मूल्याङ्कन गरेको पाइयो ।

ख. अनौपचारिक छलफल विधि

कुनै निर्धारित नियम विना विद्यार्थी निर्देशन दिई स्वतन्त्र रुपमा गरिने शिक्षण विधीलाई अनौपचारिक छलफल विधि भनिन्छ । यस विधिमा कुनै विषय वा समस्यामा शिक्षकबाट निर्देशन दिने र विद्यार्थीहरुले स्वतन्त्रपूर्वक आ-आफ्नो विचारहरु प्रदान गर्दछन् ।

३. समस्या समाधान विधि

शैक्षिक उद्देश्य प्राप्तीको निम्ति शैक्षणिक कार्य गर्ने क्रममा आइपर्ने समस्या वा कठिनाइहरुको उपयुक्त निराकरण वा समाधान गर्न अपनाइने विधिलाई समस्या समाधान विधि भनिन्छ । यस विधिमा शिक्षण गरिने विषय शीर्षक अन्तर्गत देखापरेको समस्यालाई विद्यार्थीविच प्रस्तुत गर्ने कार्य गरिन्छ भने विद्यार्थीले त्यस समस्यालाई पहिचान गरी विभिन्न तथ्याङ्क र सूचनाहरुको माध्यमबाट विभिन्न तौरतरिकाहरु अपनाइ समाधान तर्फ अग्रसर हुने गर्दछन् । विद्यार्थीहरुलाई विषयवस्तु प्रति सकृय रुपमा छलफल गर्न,सहभागी हुन यस विधिले सहयोग

पुन्याउँदछ । यस सन्दर्भमा रिक्सको विचार यस प्रकार रहेको छ, 'समस्या समाधान भनेको कठिनाइ अथवा व्यग्रतामाथि सन्तोषजनक समाधान पत्ता लगाउने उद्देश्यले गरिएको योजनावद्ध प्रयास हो'।

नमुना छनोटमा गरिएका केही विद्यालयहरूमा शिक्षण सिकाइहरूको सिलसिलामा विद्यार्थीले बुझ्न नसकेका तथा शिक्षकले बुझाउन नसकेको समस्याहरूमा र केही विद्यालयहरूमा भने शैक्षणिक उद्देश्यसँग सम्बन्धित समसायीक विषयलाई समस्याको रूपमा प्रस्तुत गरेको देखियो भने सबै विद्यालयमा परियोजना कार्य मार्फत समाधान खोज्ने प्रयास गरेको पाइयो । साथै शिक्षकले निस्कृय रूपमा रहेका विद्यार्थीलाई सकृय बनाउने, विद्यार्थीहरूको समूह विभाजन गरी समूहगत रूपमा कार्यको जिम्मेवारीको वाडफाड गरेको पाइयो । साथै कृयाकलापमा सरिक गराउन आवश्यक शैक्षिक सामग्रीहरूलाई प्रयोग गर्न लगाइएको देखियो जस अनुसार कतिपय शैक्षिक सामग्रीहरूलाई तिनीहरूको चिनारी सहित कक्षाकोठामा भुण्डयाउने, सबैले सुन्ने गरी वाचन गर्न लगाउने, पाठसँग सम्बन्धित प्रश्नहरू तयार गर्न लगाइएको पाइयो भने नसमेटिएका प्रश्नहरू शिक्षकद्वारा थप गरी विद्यार्थीबीच छलफल सहित निष्कर्ष निकाल्ने गरेको पाइयो ।

४. प्रदर्शन विधि

शिक्षण सिकाइ रोचक प्रभावकारी एवं विषयवस्तु केन्द्रीत बनाउन आवश्यक सामग्री प्रयोग गरी संचालन गरिने शिक्षण विधिलाई प्रदर्शन विधि भनिन्छ । यस विधिमा शिक्षकले शिक्षण गर्ने पाठ्यविषयसँग मेलखाने शैक्षणिक सामग्रीहरू फोटो, चित्र, नक्सा लगायत पाष्टरहरू कक्षाकोठाको उपयुक्त स्थानमा सबैले देख्नेगरी प्रदर्शन गर्दै शिक्षण कार्य गर्दछन् भने सिकारु (विद्यार्थीले) कक्षाकोठामा प्रदर्शित सामग्रीहरू पाठ्यविषयसँग सान्दर्भिकता र उपयुक्तताको प्रत्यक्ष अवलोकन गरी सिक्ने गर्दछन् । यस सन्दर्भमा रिचार्डको भनाइ यस प्रकार रहेको छ, 'प्रदर्शन भन्नाले विचार, तथ्य सम्बन्ध वा घटना आदिको सुवर्णित व्याख्या गर्ने प्रकृया हो' ।

नमुना छनोटमा परेका विद्यालयहरूमा यस विधिको प्रयोग गरेको पाइयो जस अन्तर्गत विषय शिक्षकहरूले पाठको प्रकृति अनुसार पोष्टर, चार्ट, नक्सा, चित्र आदि शैक्षिक सामग्रीहरू प्रयोग गरी शिक्षण सिकाइलाई प्रभावकारी बनाउने कार्य गरेको पाइयो । यसका साथै यस विधिबाट शिक्षकले निम्न किसिमको योजना र तयारी गरी विषय शिक्षण गरेको पाइयो ।

क. विषयवस्तुको छनोट

ख. उद्देश्यको निर्धारण

ग. शैक्षणिक सामग्रीको छनोट, संकलन, निर्माण र प्रयोग

घ. निष्कर्ष

५. अवलोकन विधि

शिक्षण सिकाइलाई उद्देश्यमूलक र प्रभावकारी बनाउनको लागि सम्बन्धित पक्षहरूको प्रत्यक्ष रूपमा अवलोकन गराइ गरिने शिक्षण विधिलाई अवलोकन विधि भनिन्छ । शिक्षण कार्यको थालनी गर्नु अघि विद्यार्थीहरूमा भएको शारीरिक र मानसिक अवस्थाको बारे जानकारी लिन यस विधिको प्रयोग गरिन्छ । यस विधिमा शिक्षकले कक्षाकोठामा विषयवस्तुसँग सम्बन्धित विभिन्न चित्रहरू, चार्टहरू, ग्राफहरू र विद्यार्थीहरूलाई अवलोकन गराइन्छ । त्यस्तै विद्यार्थीहरूले स्वतन्त्र रूपमा अवलोकन र चिन्तन गरी निर्णय गर्छन् । नमुना छनोटमा परेका विद्यालयहरूका विषय शिक्षकले आन्तरिक रूपमा विद्यार्थीहरूको आचरण, व्यवहार, सरसफाइ, रुची आत्मविश्वास, नेतृत्व सहयोग, सकृयता, निस्कृयता जस्ता पक्षहरूमा ध्यान दिइ शिक्षण कार्य गरेको पाइयो भने वाह्य रूपमा विषयवस्तुसँग सान्दर्भिक हुने स्थानको निर्धारण, अवलोकनको लागि विभिन्न तयारी, प्रश्नावली, उचित पथप्रदर्शन गरी शिक्षण गरेको पाइयो ।

६. खोज विधि

सिकारु स्वयम्को सकृयतामा लक्षित उद्देश्य प्राप्त गर्न खोज अनुसन्धान एवं अध्ययनको आधारमा गरिने शिक्षण विधिलाई खोज विधि भनिन्छ । सामान्यतया कुनै घटना समस्या एवं परिस्थितिको सन्दर्भमा नयाँ कुरा पत्ता लगाउन यो विधिको प्रयोग गरिन्छ । यस विधिमा शिक्षकले विषयसँग सम्बन्धित कुनै घटना, समस्या वा परिस्थितिलार्थ पाठ्यविषयको रूपमा प्रस्तुत गरी नयाँ कुरा पत्ता लगाउन लगाउछन् भने विद्यार्थीहरूलाई त्यस विषयमाथि अध्ययन गर्ने, तर्क गर्ने, अवलोकन गर्ने तथा सामान्यीकरण गर्ने कार्य गर्दै नयाँ कुरा पत्ता लगाउन अग्रसर हुन्छन् । नमुना छनोटमा परेका विद्यालयहरूका विषय शिक्षकले सामाजिक समस्या र विकृतिसँग सम्बन्धित समसामयीक रूपमा घटेका घटनाहरूलाई विषयको रूपमा पहिचान गरी विद्यार्थीलाई सकृय बनाइ पहिचान भएके, समस्यालाई परिस्थिति अनुरूप स्थानान्तरणको लागि खोजी गर्न, जाँच गर्न, निष्कर्ष निकाल्न र त्यसको सही प्रयोग गर्न लगाइएको पाइयो । यस विधि अन्तर्गत पाठ्यविषयलाई बढी संगठित, व्यवस्थित र सही निष्कर्ष निकाल्न विषय शिक्षकको निर्देशनात्मक विधि अपनाइएको पाइयो भने विद्यार्थी आफैले स्वतन्त्र रूपमा संचालन गरेको कतिपय पाठ्यविषयमा भने विषय शिक्षकले सहजकर्ताको रूपमा भूमिका बहन गरेको पाइयो ।

७. अभिनय विधि

अभिनयको माध्यमबाट विषयवस्तुको शिक्षण गराउने विधिलाई अभिनय विधि भनिन्छ । पाठ्यविषयलाई रोचक बनाउन विषय शिक्षकले पाठ्यविषयसँग सम्बन्धित पक्षहरूलाई हाउभाउ एवं अभिनय गरेर शिक्षण कार्य प्रारम्भ गर्दछन् भने अभिनयको माध्यमबाट विद्यार्थीले विषयवस्तुको अर्थ बुझ्ने गर्दछन् । नमुना छनोटमा परेका विद्यालयहरूमा विषय शिक्षकले पाठ्यविषयसँग सम्बन्धित समाजमा रहेका विभिन्न धर्म, लिङ्ग, जाति, पेशा, व्यवसायका मानिसहरूको भूमिका, ऐतिहासिक घटना, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक तथा शारीरिक कृयाकलापहरूको अभिनय जसमा मुक अभिनय (लाटो भै बसेर केही नबोली शारीरिक कृयाकलापद्वारा मात्र अभिनय गर्ने), संवाद (२ व्यक्ति बीच कुराकानी गर्ने जसमा व्यक्तिको स्वर हुवहु मिलाउन खोजिन्छ) स्वयम् संवाद कसैको विचार, सन्देश, कृयाकलाप एउटा व्यक्तिले मात्र व्यक्त गर्ने र पुलती नाँच (समाजको रितिथिति, परम्परा, भेषभुषा आदिको अभिनय) गरी शिक्षण गरेको पाइयो ।

८. प्रयोगात्मक विधि

कुनै परिकल्पना तथा सिद्धान्तहरूको सत्यता प्रमाणित गर्न खोज तथा अनुसन्धानको विधि अपनाई गरिने शिक्षण कार्यलाई प्रयोगात्मक विधि भनिन्छ । यस विधिमा विषय शिक्षकले शिक्षण गर्ने पाठ्यविषयमा रहेका सैद्धान्तिक धारणाहरूलाई व्यवहारमा परिणत गर्न कक्षा कार्य वा सामुदायिक कार्यका रूपमा समस्या दिने गर्दछन् भने विद्यार्थीहरूले समस्याको प्रकृति हेरी कक्षाकोठा भित्र वा बाहिर समुदायमा समेत कार्यक्षेत्र बनाइ खोज अनुसन्धान गरी सही कुरा प्रमाणित गर्न प्रयत्नरत रहन्छन् । नमुना छनोटमा परेका विद्यालयहरूमा विषय शिक्षकले सिकाइ उपलब्धि उच्चतम बनाउन पाठमा रहेका वा सो सँग सम्बन्धित विषयवस्तुलाई प्रमाणित, पुष्टी गर्न सामुदायिक कार्यको रूपमा सम्भाव्य क्रियाकलाप गर्न लगाएको पाइयो भने विद्यार्थीहरूले सो विषयमा चलेका पुराना मूल्य मान्यता वा प्रचलन र वर्तमान सन्दर्भमा त्यसको औचित्य के कस्तो छ भनि खोज अनुसन्धान गरी निष्कर्षका साथ शिक्षक समक्ष पेश गरेको पाइयो । विद्यार्थीहरूबाट प्राप्त विश्लेषणका आधारमा शिक्षण कार्यलाई थप प्रभावकारी बनाउने गरेको पाइयो । साथै प्रयोगात्मक विधिको योजना र तयारीको लागि निम्नानुसारको कृयाकलाप गरेको पाइयो ।

क. विषयवस्तुको छनोट

ख. प्रयोगको तयारी

ग. पूर्व अभ्यास

- घ. निर्देशन
- ङ. वास्तविक प्रयोग
- च. अन्तिम कृत्याकलाप
- छ. छलफल
- ज. निष्कर्ष

९. क्षेत्र भ्रमण वा शैक्षिक भ्रमण विधि

शिक्षण सिकाइको निश्चित उद्देश्य प्राप्तीको लागि विषयवस्तुको वास्तविक ज्ञान गराउन विद्यालय बाहिर कुनै वास्तविक ठाउँ वा परिवेशमा लगेर सिकाउने तरिकालाई शैक्षिक भ्रमण वा क्षेत्र भ्रमण विधि भनिन्छ । यस विधिमा सिकारु (विद्यार्थी) ले प्रत्यक्ष अनुभवबाट सिक्न पाउने भएकाले सिकाइ प्रभावकारी बनाउन विषय शिक्षकले पाठ्यविषयले मागेको क्षेत्रमा भ्रमण गराउने कार्य गर्दछन् भने विद्यार्थीले विषयसँग सान्दर्भिक पक्षको गहन अध्ययन गरी प्राप्त उपलब्धिलाई प्रतिवेदनको रूपमा पेश गर्दछन् । नमुना छनोटमा परेका विद्यालयहरूमा विषयवस्तुले माग गरेको एवं विद्यालयको पहुँच र सिकारुको चाहना समेतलाई ख्याल गरी क्षेत्र भ्रमण वा शैक्षिक भ्रमण गराएको पाइयो जसमा विषय शिक्षकले कक्षाकोठामा गरेको सैद्धान्तिक पक्षको शिक्षणलाई अवलोकनको माध्यमबाट ठोस रूपमा रूपान्तरण गर्न विभिन्न तरिकाहरू प्रयोग गरेको पाइयो । सामुहिक विषयमा शैक्षिक भ्रमणबाट ज्ञान आर्जन गर्ने धेरै पाठ्यविषयहरू हुने भए तापनि खासगरी विभिन्न धार्मिक स्थलहरू, प्राकृतिक एवं ऐतिहासिक स्थलहरू, औद्योगिक क्षेत्र, चिडियाखाना, सङ्ग्रहालयहरूको क्षेत्र वा शैक्षिक भ्रमण गराएको पाइयो जसमा विषय शिक्षकको अगुवाइमा भ्रमण योजना र तयारी सहित १ हप्तासम्मको भ्रमण गरेको पाइयो ।

१. भ्रमणको उद्देश्य, स्थान, समय र अवधिको निर्धारण गरिएको,
२. विद्यार्थीलाई भ्रमण योजना स्पष्ट पारी अभिभावकबाट सहयोग र स्वीकृति लिइएको,
३. भ्रमण स्थलमा पुगेपछि योजना र उद्देश्य अनुरूप विद्यार्थीलाई सम्बन्धित पक्षको जानकारी गराइएको,
४. भ्रमण स्थलको वास्तविकताबारे सिकारुविच छलफल र अनुभवहरू आदान प्रदान गरेको र
५. क्षेत्र भ्रमण पश्चात सम्बन्धित विषयको प्रतिवेदन तयार गर्न सिकारुलाई उत्प्रेरित गरी विद्यालय पुगी प्रस्तुत गर्न लगाएको ।

१०. परियोजना विधि

कुनै पनि कार्य निश्चित समय भित्र सम्पन्न गर्नकोलागि बनाइएको योजनालाई परियोजना विधि भनिन्छ । यस विधिले सिकाईलाई तोकिएको समयमा सम्पन्न गराउन उपयुक्त वातावरण सृजना गर्दछ । कागजपत्र मागको मात्र उपयोग गर्ने , रटन्ते र शिक्षकमुखी पढाइको विकल्पको रूपमा यस विधिलाई लिइन्छ । अर्थात काम गर्दै सिक्दै जाने विधि नै परियोजना विधि हो । यस विधिले विद्यार्थी र शिक्षकको परम्परागत भूमिकालाई फेरिदिन्छ र सिक्ने मानिसलाई नेतृत्वदायी भूमिका दिलाउछ । यस विधिमा शिक्षकले विद्यार्थीहरूको समूह विभाजन गरी परियोजना सम्पन्न गर्न वा समस्या समाधान गर्न चाहिने सामग्रीहरू उपलब्ध गराएर वा सामग्री लिन मद्दत गरेर , सामुहिक कामको रेखदेख गरेर विद्यार्थीलाई मेटाकोग्निति प्रकृया (समस्या समाधान , सहकार्य , संचार , चिन्तन मनन र आफ्नो मूल्याङ्कन) बाट सिकाएर सिकाइ सरल बनाउदछ भने समूहमा विभाजित विद्यार्थीहरू आफ्नो समूहमा काम कसरी बाँडफाड गर्ने भन्ने कुरा आफै निर्धारण गर्छन , आफ्नो कामको मूल्याङ्कन कसरी गर्नु पर्छ भन्ने विषयमा शिक्षक संग कुराकानी गर्छन प्रगति मापनका लागी मापदण्ड र ति मापदण्डमा पुग्ने समय तालिका निर्धारण गर्छन र उनीहरूले सम्पन्न गरेका परियोजना कार्यको प्रतिवेदन पेश गर्दछन । यसले उनीहरूमा आफ्नो काम प्रति लगावका साथै आत्माविश्वास र अनुभव पनि बढदछ जसबाट विद्यार्थीहरूको सिकाई उपलब्धिमा बृद्धि हुन पुग्दछ ।

यस सन्दर्भमा डब्लु. एच. किलप्याट्रिक भन्छन सामाजिक वातावरणमा सम्पादन गरिने कार्यलाई परियोजना भन्दछन् । यस विधिद्वारा शिक्षण गर्दा विषयशिक्षकले निम्न अनुसारको तौर तरिकाहरू अपनाएको पाइयो ।

१ योजना निर्माण

२ उद्देश्यको निर्धारण

३ कार्यन्वयन / कृयाकलाप

४ मूल्याङ्कन

५ अभिलेख राख्नु

६ निष्कर्ष

नमुना छनौटमा परेका विद्यालयहरूमा उस विधिको प्रयोग सिमित रूपमा प्रयोग गरेको पाइयो । यस विधि अन्तर्गत एकातिर विषय शिक्षक आफुले समस्याको रूपमा रहेको विषयवस्तुलाई उठान गरी परियोजनाको माध्यमबाट समाधान गर्ने गरेको पाइयो जस अन्तर्गत सामाजिक अध्ययन

विषय शिक्षणको क्रममा समस्यामा रहेका कुनै पाठ शिर्षकलाई अध्ययनको केन्द्रविन्दु बनाई समस्या समाधान गर्ने गरेको पाइयो भने अर्कोतिर विद्यार्थीहरूलाई विषयवस्तु प्रति बढी केन्द्रित बनाउन उनीहरूलाई विभिन्न समुहमा विभाजन गरी समुहगत विषय शिर्षक दिइ अध्ययन अनुसन्धान एवं छलफल पश्चात निष्कर्ष सहितको प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्न लगाएको पाइयो ।

११. प्रवचन वा व्याख्यान विधि

शिक्षक आफूले पढाउन खोजेको विषयवस्तु वा पाठलाई मौखिक रूपले बोलेर शिक्षण गर्ने विधिलाई प्रवचन वा व्याख्यान विधि भनिन्छ । यस विधिमा शिक्षकले पाठ्य विषयको तयारी गरेर बढी सकृयताका साथ औपचारिक रूपमा सुनियोजित तरिकाबाट विषयवस्तुमा भाषण गर्दछन् भने विद्यार्थीहरू विना कुनै मेहनेत ध्यान दिएर भाषण सुन्छन् र बुझ्ने कोशिस गर्दछन् । यो विधि पुरानो र परम्परागत प्रचलित शिक्षण विधि हो । जुनबेला ऋषिमुनीहरूले आफ्ना शिष्यहरूलाई आवश्यक ज्ञान गुणका कुराहरू प्रवचनको माध्यमले हस्तान्तरण गर्ने गर्थे भने आजभोली यो विधि उत्तिकै प्रचलनमा रहेको पाइन्छ । चक एण्ड टकको रूपमा परिचित यस विधिमा कुनै पनि विषयवस्तुको ज्ञान, सीप एवं धारणा सिकारुमा हस्तान्तरण गर्न शिक्षकले विषयवस्तु प्रस्तुत गर्ने गर्दछन् र यस विषयमा बोसिङको प्रवचन शिक्षणको एक प्रक्रिया हो जसले कुनै प्रश्न वा समस्याको स्पष्टता वा व्याख्या गर्छ भन्ने धारणाले अभ्र प्रष्ट पारेको छ ।

नमूना छनोटमा परेका विद्यालयहरूमा यस विधिबाट शिक्षण गर्दा विषय शिक्षकले महत्वपूर्ण घटनाहरू, समस्याहरू र बेला बेलामा कथा तथा समस्यायुक्त कुराहरू एवं व्यावहारिक पक्षहरूको उद्घरण दिने गरेको पाइयो । यस्ता तथ्यहरूलाई कालोपाटी, नमूना तथा तस्वीरहरूबाट प्रष्ट पार्ने गरेको पाइयो । तर श्रव्य दृष्य सामग्रीहरूको भने प्रयोग गरेको पाइएन । साथै यसका अतिरिक्त व्याख्यान विधिको शिक्षणमा विषय शिक्षकको निम्नानुसारको भूमिका रहेको पाइयो ।

क. पाठ्यविषयलाई रुचीकर बनाउने कार्य

शिक्षकले आफ्नो स्वरमा मिठास दिएर विद्यार्थीको सङ्ख्या हेरी स्वर धारण गरेर र बेला बेलामा हास्य वातावरण सृजना गरेर विद्यार्थीलाई आकर्षित गर्दै पाठ्यविषयलाई रुचीकर बनाउन शिक्षण कार्य गरेको पाइयो ।

ख. विद्यार्थीसँग तुरुन्त सम्पर्क गर्ने मौका प्रदान गर्ने कार्य

ब्याख्यान विधिमा विषयवस्तुको व्याख्या गर्दा विद्यार्थीतिर फर्केर बोल्नुपर्ने भएकोले उनीहरुसित शिक्षकको सिधा सम्पर्क हुन्छ । विद्यार्थीको मुखमा शिक्षकको आँखा पर्ने हुँदा विद्यार्थीको पढाइप्रति ध्यान दिए नदिएको शिक्षकले हेरेर थाहा पाउने हुनाले विषयसँग अन्तरसम्बन्ध कायम राख्न विभिन्न प्रश्नहरु सोध्ने तथा विद्यार्थीले पनि आफूले नबुझेको कुराहरु शिक्षकलाई सोध्ने कार्य गरी २ पक्षबीच प्रत्यक्ष सम्बन्ध कायम गरेको पाइयो ।

ग. श्रवणशक्ति र लेख्ने बानीको विकास गर्ने कार्य

विद्यार्थीले पढाएको पाठ वा पाठ्यवस्तुको बारेमा शिक्षणको अन्तरमा वा बीच बीचमा मूल्याङ्कन कार्य गर्ने गरेकाले उनीहरुले ध्यान दिएर सुन्ने, बुझ्ने र सम्झनाको लागि छिटो रुपमा छोटो छोटो नोट लेख्ने र लेखाउने कार्य गरेको पाइयो ।

घ. विगतको पाठसँग सम्बन्ध र पाठ दोहोर्‍याउने कार्य

यो विधिबाट सजिलैसँग अगाडिको पाठबारे कुराकानी गरेर त्यस दिनको पाठसँग सम्बन्ध गास्न सजिलो बनाएको जसबाट विगतको पाठको ताजा सम्झना रहिरहेको तथा पढाएको दिनमा प्रयोग गरिएका कुराहरुलाई सारमा दोहोर्‍याउने कार्य गरेको पाइयो ।

नमुना छनोटमा परेका विद्यालयका सामाजिक विषय शिक्षकले माथि उल्लेखित विभिन्न प्रकारका शिक्षण (शिक्षक तथा विद्यार्थी केन्द्रीत तथा अन्तरक्रियात्मक) विधिहरु प्रयोग गरी शिक्षण सिकाइलाई व्यवस्थित उद्देश्यमूलक एवं प्रभावकारी बनाउन महत्वपूर्ण भूमिका रहेको पाइएको हुँदा यसलाई सरल ढंगले तालिकामा सुचिकित गरिएको छ । साथै उल्लेखित तथ्यहरुलाई प्रतिविम्बनको लागि स्तम्भचित्र र वृत्तचित्रको प्रयोग गरिएको छ ।

तालिका : २
शिक्षण विधि प्रयोगको अवस्था

क्र.सं.	शिक्षण विधि	विधि प्रयोगको प्रतिशत
१	प्रश्नोत्तर	६%
२	छलफल	१०%
३	समस्या समाधान	७%
४	प्रदर्शन	४%
५	अवलोकन	३%
६	खोज	२%
७	अभिनय	१%
८	प्रयोगात्मक	५%
९	क्षेत्र वा शैक्षिक भ्रमण	२%
१०	परियोजना विधि	०%
११	प्रवचन वा व्याख्यान	५५%

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०६९

माथिको तालिकाअनुसार अध्ययनले नमुना छनोटमा परेको विद्यालयहरूमा सबैभन्दा बढी प्रवचन विधि ५५ प्रतिशत प्रयोग गरेको पाइयो भने छलफल विधि १० प्रतिशत समस्या समाधान विधि ७ प्रतिशत प्रश्नोत्तर विधि ६ प्रतिशत प्रयोगात्मक विधि र परियोजना विधि ५-५ प्रतिशत प्रदर्शन विधि ४ प्रतिशत अवलोकन विधि ३ प्रतिशत खोज विधि र शैक्षिक भ्रमण विधि २-२ प्रतिशत र सबैभन्दा कम अभिनय विधि १ प्रतिशत मात्र प्रयोग गरेको पाइयो ।

माथिको तथ्यबाट के प्रष्ट हुन्छ भने शिक्षण सिकाइ कृयाकलापलाई उद्देश्यमूलक र प्रभावकारी बनाउन सामाजिक विषय शिक्षण गर्ने विषय शिक्षकले पाठ्यविषयले माग गरे वमोजिमको प्रयोग गरिने विभिन्न शिक्षण विधिहरू प्रवचन, प्रश्नोत्तर, छलफल, समस्या समाधान लगायत अन्य विधिहरू मध्ये व्याख्यान वा प्रवचन विधिलाई सबभन्दा बढी मात्रामा प्रयोग गरिएको छ । जसले विद्यार्थीहरूको सर्वाङ्गीण विकासमा बाधा पुग्नुको साथै शिक्षणलाई सन्तोषजनक रूपमा

अधि बढाउन कठीनाइ छ । सामाजिक विषयमा सबै शिक्षण विधिहरुको उत्तिकै महत्व रहेको यथार्थ भए तापनि विद्यालयको सामार्थ्य कक्षा कोठामा रहने विद्यार्थी सङ्ख्या शिक्षकको योग्यता, क्षमता आदिको कारणबाट यस विधिलाई सबभन्दा बढी प्रयोग गर्नुपर्ने स्थिति यथार्थ रहेको छ ।

४.१.२. सामाजिक विषयमा कक्षाकार्य, गृहकार्य र परीक्षण प्रक्रिया

सामाजिक अध्ययन विषयको सफल शिक्षणकोलागि विभिन्न विधिहरु अपनाउनु पर्ने हुन्छ साथसाथै सहि उपलब्धी हासिल गर्न विद्यार्थीहरुलाई विभिन्न थप क्रियाकलापहरुमा पनि संलग्न गराउनु पर्दछ, यसको लागि नमुना छनौटमा परेका विद्यालयहरुमा विषय शिक्षकले विषयवस्तुको प्रकृतिको आधारमा विद्यार्थीहरुको दक्षता थाहा पाउने उद्देश्यकोलागि आफ्नो शिक्षण अवधि भित्रनै सम्पन्न प्रस्तुत गर्ने गरी अवधिभित्र नै सम्पन्न हुने गरी कहिलेकाही व्यक्तिगत रुपमा र कहिलेकाही समुहगत रुपमा प्रस्तुत गर्ने गरी विभिन्न किसिमका कक्षाकार्यका अभ्यासहरु जसमा संवाद गर्ने , छलफल गर्ने, अभिनय गर्ने, कन्ठगरी सुनाउने, चित्रहेरी धाराणा व्यक्त गर्ने, मन्तव्य दिने, नक्सा कोर्ने, चित्र बनाउने जस्ता कृयाकलापहरु संचालन गरेको पाइयो । त्यस्तै गरी पाठको अन्तमा राखिएका प्रश्नहरु,समुह क्रियाकलापहरु र पाठयविषयलाई सहयोग पुग्ने विभिन्न किसिमका रचनात्मक एवम समस्यामुलक प्रश्नहरुलाई गृहकार्यको रुपमा प्रयोग गरेको पाइयो । कक्षाकार्य नियमित रुपमा नगरेको भएतापनि सबै शिक्षकहरुले प्रयोग गरेको पाइयो । त्यस्तै गरी हरेक पाठको अन्तमा राखिएका क्रियाकलापहरुलाई गृहकार्यको रुपमा अभ्यास गरेको पाइयो । गृहकार्यलाई नियमित रुपमा प्रयोग गरिएको पाइयो । कक्षा कार्यकालागि गरीएका क्रियाकलापहरुमा बढी मात्रामा सहभागिता गराउन मनौभावना व्यक्त गर्न जिम्मेवारी प्रदान गरिएको शिक्षकले उनीहरुमा सोधखोज गर्ने भावनामा विकास गराउन सघाएको एवम अपुग उत्तरमा थप गरिदिने गरेको पाइयो भने सामुहिक प्रस्तुतिमा समुह समुहलाई श्रेणीकरण गरी पृष्ट पोषण गरेको पाइयो त्यस्तै गरी गृह कार्य भ्याय सम्म आफुले परिक्षण गरेको र कतिपय अवस्थामा कक्षा कोठामा प्रश्नगत उत्तर भनि विद्यार्थीहरु आफुलाई परिक्षण गर्न लगाएको पाइयो । त्यस्तै कतिपय समयमा कस चेक गर्ने व्यवस्था सृजना गरेको पाइयो जस्ले गर्दा विद्यार्थीहरुमा विषयवस्तुके ज्ञान बढाउन र जिम्मेवारीमा बृद्धि हुन गएको देखियो । यसरी कक्षा कार्य र गृहकार्यलाई नियमित रुपमा प्रयोगमा ल्याइदा विद्यार्थीहरुको विषय प्रतिको रुचि बढनुका साथै शैक्षिक उपलब्धिमा बृद्धि हुन गएको देखियो ।

४.१.३ सामाजिक विषयको प्राप्ताङ्कको अबस्था

४.१.३.१ सामाजिक अध्ययनको प्राप्ताङ्कको विश्लेषण

नमुना छनौटमा परेका विद्यालयहरूका शै.व.२०६८ - २०६९ सम्मको प्राप्ताङ्कलाई तपसिलमा उल्लेख गरे अनुसार विश्लेषण गरिएको छ ।

तालिका : ३

सामाजिक अध्ययनको प्राप्ताङ्कको विश्लेषण

क्र.स.	विद्यालय	२०६८ एस.एल.सी.			२०६९ एस.एल.सी.			सिकाई उपलब्धिमा भएको परिवर्तन
		विद्यार्थी संख्या	कुल प्राप्ताङ्क	औसत अंक	विद्यार्थी संख्या	कुल प्राप्ताङ्क	औसत अंक	
१	राष्ट्रिय उ.मा.वि. बगाहा	१०६	३६३०.५	३४.२५	९२	३२२०	३५	०.७५
२	लक्ष्मीपुर उ.मा.वि. पोर्ताह	९०	३२४०	३६	८०	२९२०	३६.५०	०.५०
३	जनता उ.मा.वि. जोगीदह	११२	४००४	३५.७५	९१	३३२१.५०	३६.५०	०.७५
४	रामजानकी मा.वि.मोतिगडा	५०	२०२०	४०.४०	५४	२२१४	४१	०.६०
५	सत्यदेवी मा.वि. भुल्के	५०	१७५०.५	३५.०१	४५	१६२०	३६	०.९९
	कुल	४०८	१४६४५	३५.९०	३६२	१३२९५.५	३६.७२	०.८२

श्रोत : एस.एल.सि.मार्कलेजर (विद्यालय) २०६८ र २०६९

४.१.३.२. सामाजिक अध्ययनमा विद्यार्थीको प्राप्ताङ्कको अवस्था :

तालिका : ४

सामाजिक अध्ययनमा विद्यार्थीको प्राप्ताङ्कको अवस्था

क्र.स	विद्यालय	२०६८ एस.एल.सी.						२०६९ एस.एल.सी.					
		०-३९	३२-४४	४५-५९	६०-७९	८०+	जम्मा	०-३९	३२-४४	४५-५९	६०-७९	८०+	जम्मा
१	राष्ट्रिय उ.मा.वि. बगाहा	२५	६	११	१०	-	१०६	१९	५२	११२	१०	-	९२
२	लक्ष्मीपुर उ.मा.वि. पोर्ताह	१६	५०	१२	११	१	९०	१३	४५	१९	११	१	८०
३	जनता उ.मा.वि. जोगीदह	२४	६२	१४	१२	-	११२	१५	५४	१३	८	१	९१
४	रामजानकी मा.वि. मोतिगडा	१०	२०	१२	८	-	५०	१०	२२	१४	८	-	५४
५	सत्यदेवी मा.वि. भुल्के	१२	१८	१३	७	-	५०	११	२०	१०	४	-	४५
	जम्मा	८७	२१०	६२	४८	१	४०८	६८	१९३	५८	४१	२	३६२
	प्रतिशत	२१.३२	५१.४८	१५.२०	११.७६	०.२४		१८.७८	५३.३२	१६.०२	११.०५	०.५५	

श्रोत : एस.एल.सि.मार्कलेजर (विद्यालय) २०६८ र २०६९

४.२. सामाजिक विषय शिक्षणमा शिक्षकको भूमिका :

सामाजिक विषय अन्तर्गत रहने विषयबस्तुहरु बहु क्षेत्रका भएकोले विषयको प्रकृतिको आधारमा शिक्षण विधिहरु पनि विभिन्न प्रकारको विधि प्रयोग गरी शिक्षण गर्नु पर्ने पाठ्यक्रमले

निर्धारण गरेको छ । विषयबस्तुले राखेको उद्देश्य पुरा गर्न सो अनुसार उपयुक्त किसिमको शिक्षण विधिहरू प्रयोग गरी विद्यार्थीहरूमा ज्ञान सिप र अभिवृद्धि को विकास गर्न विषय शिक्षकको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । विषयबस्तुको आधारमा शिक्षण विधि अपनाउनको लागी विषय शिक्षकले विद्यार्थीको स्तर , क्षमता पक्षमा विशेष ध्यान दिनु पर्दछ भने विद्यार्थीहरूमा ज्ञान सीप र अभिवृत्तिको विकास गर्न शिक्षण कार्य संगै यससंग सम्बन्धित विभिन्न कृयाकलापहरू सही रूपमा अपनाउनु पर्दछ र अपनाइएका विभिन्न पक्षहरूलाई कार्यन्वयन गर्न विषय शिक्षकको भूमिका सकारात्मक रूपमा रहेको पाइयो ।

४.२.१. कक्षाकार्य र गृहकार्यमा शिक्षकको भूमिका :

पाठ्य विषयको शिक्षण संग सम्बन्धित पक्ष कक्षाकार्य र गृहकार्य एक महत्वपूर्ण पक्ष हो किनभने शिक्षणको क्रममा कहिलेकही कक्षाकोठा भित्र नै विभिन्न क्रियाकलापहरू संचालन गर्नुपर्ने हुन्छ त्यस्तै गरी कतिपय सवालहरू लामो समय सम्म सोचेर लेख्ने खालका त्यस्को समाधानको लागी समय लाग्ने खालका हुन्छन जसलाई गृहकार्य को रूपमा दिनुपर्दछ नमुना छनौटमा परेका विद्यालयहरूका विषय शिक्षकले कक्षाकार्यको लागी दिएको कृयाकलापहरूमा सम्बन्धित प्रश्न वा कार्यको भूमिका प्रष्ट पारी सो सम्बन्धमा अपनाउनु पर्ने विधि र तरिकाहरू बारे संक्षिप्तमा जानकारी दिने उत्तर वा प्रस्तुतीको लागी समय निर्धारण गरी विद्यार्थीहरूलाई थप उत्प्रेरीत गर्ने, कक्षामा सक्रिय सहभागीता जनाउन नसक्ने लाई विभिन्न उदाहरण दिने , शुरुमा बसी बसी नै प्रतिकृया दिने , दिएको अभिव्यक्ति सही नभएमा सच्याएर थपी दिने जस्ता भूमिका निर्वाह गरेको पाइयो भने गृहकार्यको सवालमा पाठका अन्तमा सोधिएका प्रश्नहरू र रचनात्मक प्रश्नहरूको समाधानको लागी हरेका प्रश्नको उत्तर लेख्ने तरिका संक्षिप्त रूपमा भनिदिने , कक्षा कोठामा उत्तर भन्न लगाउने , उत्तर दिन समस्या परेको प्रश्नहरूलाई उत्तर दिने गरेको, गाह्रो भएकाहरूको लागी हवाइट बोर्ड मा लेखिदिने र कहिलेकाही राम्रा लेखेका विद्यार्थीहरूलाई उनिहरूले लेखेका कुराहरू प्रस्तुत गर्न लगाउने गरेको अपुग भएका उत्तरहरूमा थप गर्ने कुराहरू सबैले बुझ्ने गरी लेखिदिएको वा भनि दिने गरेको पाइयो । धेरै राम्रो उत्तरको लागी स्याबासी दिई कक्षामा पूर्ण वाचन गर्न लगाएको पाइयो ।

४.२.२. क्षेत्र भ्रमण र परियोजना कार्यमा शिक्षकको भूमिका :

क्षेत्र भ्रमण र परियोजना कार्य सिकाई कृयाकलापमा प्रयोग गरिएको आधुनिक विधिको रूपमा लिईन्छ । क्षेत्र भ्रमण परम्परागत रूपमा चलेका शिक्षण विधिहरूमा पृथक विशेषता भएको र प्रयोगको हिसाबले शिक्षण सिकाईलाई प्रभावकारी र उपलब्धि मुलक बनाउन विषयको रूपमा लिएको छ । क्षेत्र भ्रमण कार्य भनेको विद्यार्थीहरूलाई विद्यालय भन्दा बाहिर लगी शिक्षण सिकाई संग सम्बन्धित रही गरिने विभिन्न कृयाकलाप हो । यो कार्य विषयवस्तुमा आधारीत रहेर स्वतन्त्र पूर्वक गरिने कार्य भएकोले विद्यार्थीहरूलाई उचित मार्ग दर्शन दिन विषय शिक्षकको भूमिका महत्वपूर्ण रहेको पाइयो नमुना छनोटमा परेको विद्यालयहरूमा विषय शिक्षकले विद्यार्थीहरूको समूह समूह बनाई टोली नेताको ब्यबस्था गरेको, समूह भित्र रहेका प्रत्येकलाई कार्यक्षेत्र तोकी उनीहरूलाई सकृयता बनाएको पाइयो जस्तै गर्दा उनीहरू आफुले तयार पारेका , संकलन गरेका तथ्यहरूलाई समूहमा छलफल गराई सिङगो प्रतिवेदन तयार गर्न सफल भएको देखियो । त्यस्तै शिक्षण सिकाईहरू संग प्रत्यक्ष सरोकार रहने अर्को मूल विषय हो परियोजना कार्य । सिकाई उपलब्धि हासील गर्न निर्धारण गरिएको उद्देश्य प्राप्तीको लागी जिम्मेबारी बोध गरी सामुहिक रूपमा काम गराउने कार्य परियोजना कार्य हो जस्तै रटन्ते र शिक्षकमूखि पढाईको विकल्पमा रूपमा प्रयोग गरिन्छ । नमुना छनोटमा रहेका विद्यालयहरूमा विषय शिक्षकले महत्वपूर्ण रूपमा आफनो भूमिका निर्वाह गरेको पाइयो जस अनुसार विद्यार्थीहरूको समूह विभाजन गरी हरेक समूहलाई समस्याको पहिचान गराएको विद्यार्थीहरूमा सामुहिक भावनाको विकास गराइ उनीहरूमा एक अर्कामा सहकार्य गर्न लगाएको सामुहिक निष्कर्ष निकाल्न सहजकर्ताको रूपमा भूमिका निर्वाह गरेको पाइयो ।

४.२.३. निर्माणत्मक मूल्याङकनमा शिक्षकको भूमिका :

शिक्षणकार्यलाई ब्यबस्थित र उद्देश्य उन्मुख बनाउन शिक्षण सिकाई प्रकृयामा आन्तरिक रूपबाट निरन्तर रूपमा गरिने मूल्याङकनलाई निर्माणत्मक मूल्याङकन भनिन्छ । यसको मुख्य उद्देश्य शिक्षण कार्यमा अपेक्षित सुधार ल्याउने भएकोले विषय शिक्षणको भूमिका महत्वपूर्ण रहेको हुन्छ । निर्माणत्मक मूल्याङकनलाई सुधारात्मक मूल्याङकन पनि भन्ने गरिएकोले यस किसिमको मूल्याङकनमा शिक्षकले विद्यार्थीहरूको कमी कमजोरी पत्ता लगाई सुधार गर्ने गरिन्छ । नमुना छनोटमा परेका विद्यालयहरूमा विषय शिक्षकले कक्षाकार्य , गृहकार्य , एकाइ परिक्षा , मासिक परिक्षा जस्ता पक्षहरूलाई विशेष रूपमा र त्यसको अलवा विद्यार्थीहरूको सृजनात्मक कार्य , दैनिक हाजिरी , अतिरिक्त कृयाकलापमा सहभागिता एवम उनीहरूको बानी व्यहोरामा आएको परिवर्तनलाई

निर्माणत्मक मूल्याङ्कनका साधनको रूपमा प्रयोग गरेको पाइयो । यि पक्षहरूको कार्यन्वयन गर्न कक्षाकार्यमा शिक्षकले विद्यार्थीहरूको विभिन्न समूह विभाजित गरी सबै सहभागीहरूको प्रतिक्रियाको अवसर , दिलाउने कार्य गरेको , प्राप्त प्रतिक्रियाको अंक निर्धारण गरेको एवम थप पृष्ठपोषण प्रदान गरेको देखियो , गृहकार्यमा सबै विद्यार्थीले उत्तर लेख्न उत्साहित बनाउन सजिलो र अपठारा प्रश्नहरू छुट्याउन लगाई गाढा प्रश्नका सांकेतिक उत्तरहरू बुदागत रूपमा प्रस्तुत गर्ने गरेको , प्रश्नगत रूपमा विद्यार्थीहरूले लेखेका उत्तरहरू प्रतिनिधीमूलक रूपमा प्रस्तुत गर्ने अवसर सृजना गरिदिने कार्य गरेको पाइयो । एकाइ परिक्षा र मासिक परिक्षामा विद्यार्थीहरू लाई पूर्ण जानकारी दिइ हरेक पाठ प्रति ध्यान केन्द्रित गराएको परिक्षामा सोधिने संम्भावित प्रश्नहरूको छलफल गराएको परिक्षाको अवधिमा विद्यार्थी प्रतिक्रियाको लागी उपयुक्त वातावरण सृजना गरेको पाइयो । वसाइको ब्यवस्थामा र नजान्ने विद्यार्थीहरूलाई मिलाएर राखेको परीक्षा पश्चात परीक्षण गरी नतिजा सार्वजनिक गरी प्रथम, दोस्रो र तेश्रो स्थान निर्धारण गरेको एवम कमजोर र असफल हुने विद्यार्थीहरूलाई राम्रो अडक ल्याउने उत्तरपुस्तिकासंग दाज्ज लगाई लेखाशैलीको तुलना गरी पोषण प्रदान गर्ने कार्य गरेको पाइयो । यसको अतिरिक्त पाठ्यन्तर क्रियाकलापमा जोड समसमायिक विषयमा चाख बढाउन एवम सृजनात्मक विषयप्रति उत्साहित गर्न कक्षाकोठामा प्रस्तुती गर्न अवर दिलाएको, दैनिक रूपमा हाजिर हुन र पुरै समय कक्षाकोठामा बस्ने वातावरण सृजना गरेको र हाजिरीजवाफ हिज्जे प्रतियोगिता लगायत कुन कुन अतिरिक्त क्रियाकलाप प्रति चाख रहेको छ, उनीहरूको चाख अनुसारको विषयसंग सम्बन्धित सन्दर्भ पुस्तकहरू एवम सामाग्रीहरू उपलब्ध गराउने भुमिका निर्वाह गरेको पाइयो । यस अध्ययनमा संलग्न ५ वटा विद्यालयका ५ जना विषय शिक्षकले शिक्षण कार्यसंग सम्बन्धित र त्यस संग मेलखाने मूल्याङ्कन ६ वटा मापदण्डहरूलाई मूल्याङ्कनको आधारको रूपमा निम्न तालिकामा उल्लेख भएबमोजिम प्रयोग गरेको पाइयो ।

तालिका : ५

मूल्याङ्कन आधारको रूपमा मापदण्ड प्रयोगको स्थिति

क्र.सं.	आधार वा मापदण्ड	प्रयोग गर्ने संख्या	शिक्षक प्रतिशत	प्रयोग नगर्ने संख्या	शिक्षक प्रतिशत
१.	कक्षाकार्य	५	१००	-	-
२.	गृहकार्य	५	१००	-	-
३.	सृजनात्मक कार्य	३	६०	२	४०
४.	हाजिर/उपस्थित	४	८०	१	२०
५.	व्यवहार परिवर्तन	२	४०	३	६०
६.	अतिरिक्त कृयाकलापमा सहभागिता	१	२०	४	८०
७.	एकाई परीक्षा	४	८०	१	२०
८.	मासिक परीक्षा	३	६०	२	४०

श्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण तथा अवलोकन २०६९

प्रस्तुत तालिका अनुसार कक्षाकार्य / गृहकार्यलाई प्रयोग गर्ने शिक्षक संख्या ५ जना नै (१०० %) र व्यवहार परिवर्तन कार्यलाई प्रयोग गर्ने शिक्षकको संख्या २ जना (४०%) रहेको पाइयो त्यस्तै गरी सृजनात्मक कार्य र मासिक परीक्षालाई प्रयोग गर्ने शिक्षक ३ जना (६०%) रहेको पाइयो भने एकाई परीक्षा र हाजिर उपस्थित ४ जना (८०%) र परियोजना कार्य र अतिरिक्त कृयाकलापमा सहभागिता प्रयोग गर्ने शिक्षक १ जना (२०%) मात्र पाइयो जबकी स्कीनर (१९०४) ले व्यवहार वादमा भनेभै विद्यार्थीको लागि प्रयोग गरीएका उपलब्धिहरु क्रमस हासिल नभए सम्म पटक पटक शिक्षकले अभ्यास गराइरहनुपर्ने जसबाट व्यवहारिक परिवर्तन हुने विश्वास गरिन्छ तर यहाँ व्यवहार परिवर्तनलाई मूल्याङ्कन आधारको रूपमा २ जना शिक्षकले मात्र प्रयोग गरिए बाट विद्यार्थीमा व्यवहारिक परिवर्तन आउने कुराको असातित व्यवहारिक प्रयोग हुन पाएको देखिदैन ।

४.२.४. सन्दर्भ सामाग्री र शैक्षिक सामाग्री प्रयोगमा शिक्षकको भूमिका

सामाजिक विषय शिक्षण पाठ्य विषयमा भएका विषयवस्तु प्रतिनिधिमूलक रूपमा रहेका हुन यिनिहरुलाई साधनको रूपमा अवलम्बन गरी शिक्षण सिकाईलाई उद्देश्यमूलक बनाउन विभिन्न सन्दर्भ सामाग्रीहरु तथा शिक्षण कार्य प्रभावकारी बनाउन विषयवस्तुसंग आधारित शैक्षिक सामाग्रीहरु

कक्षाकोठामा सही रूपमा प्रयोग गर्न विषय शिक्षकले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको पाइयो । सन्दर्भ सामाग्रीहरु प्रयोगकोलागि विद्यालयको पुस्तकालयमा रहेका विभिन्न लेखकद्वारा पुस्तकहरु, लेख रचनाहरु र पाठ्यक्रम, शब्दकोष, शिक्षक निर्देशिका प्रयोग गरेको पाइयो त्यस्तैगरी शैक्षिक सामाग्रीमा नियमित रूपमा प्रयोग गरिने मार्कर, सेतो पाटीको अलवा नक्सा, ग्लोब , चार्टहरु एवम विद्यार्थी द्वारा निर्माण गरिएका सामाग्रीहरुलाई शैक्षिक सामाग्रीहरुको रूपमा प्रयोग गरेको पाइयो । सन्दर्भ सामाग्री र शैक्षिक सामाग्रीको प्रयोग सहितको शिक्षण सिकाई स्थायी प्रकृतिको हुने हुदा शिक्षकले यस कार्यलाई विवेक पुऱ्याएको पाइयो । यसक्रममा शिक्षकले पाठ्यविषयको थालनी गर्नुपुर्व पाठ्यक्रम पाठ्यपुस्तक र पाठ्यक्रम विचको तालमेल कस्तो रूपमा रहेको छ सो को अध्ययन गरी विद्यार्थीहरुलाई सल्लाह, परामर्श दिएको पाइन्छ । विद्यार्थीहरुको सहजताकोलागि पुस्तकालयमा भएको इतिहास, भूगोल, धर्मसंस्कृति, सामजिक संस्कार मूल्य मान्यता, आर्थिक गतिविधि, राज्य व्यवस्था सार्क राष्ट्र, अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध विषयवस्तु रहेका पुस्तकहरु छनौट गर्न सहयोग गरी र ती सामाग्रीवाट पुस्तकहरु पाठ्य विषयलाई सघाउ पुऱ्याउन सक्ने तथ्यहरु अध्ययन गर्न प्रोत्साहित गरेको साथै उनीहरुलाई यस्ता खाले थप सामाग्री खोज्न अनुशिक्षण दिने गरेको पाइयो । त्यस्तै शैक्षिक सामाग्री विद्यार्थीहरुको विचमा प्रयोग गर्दा कुन पाठ्य विषयमा कुन शैक्षिक सामाग्री प्रयोग गर्नु पर्ने हुन्छ सो को यथार्थ जानकारी विद्यार्थीहरुमा गराएको, यसको महत्वको बारेमा बोध गराउने कार्य भएको साथै शिक्षणको क्रममा शैक्षिक सामाग्रीहरु ठुलो आकार प्रकारको एवम सवैलाई सहज हुनेगरी देख्नेगरी प्रयोग गर्ने गरेको पाइयो ।

४.२.५ शिक्षण विधिहरु क्रियाकलाप सम्बन्धी सरोकारवालाहरुको धाराणा

सामाजिक अध्ययन विषय शिक्षण गर्ने विषय शिक्षकले प्रयोग गर्ने विभिन्न शिक्षण विधिहरुमा कुन कुन विधिहरु प्रयोगमा ल्याइएको छ भन्ने प्रश्नावलीको आधारमा नमुना छनौटमा परेका (विद्यालयहरु ,सरोकारवाला पक्षहरु , विद्यालयका प्र.अ., विषय, शिक्षक , विद्यार्थी र वि.व्य.स.का अध्यक्षहरु)को साभा रूपमा यस प्रकारको धारणा रहेको पाइयो ।

(क) प्रध्यानध्यापक

सामाजिक विषय शिक्षण गर्ने विषय शिक्षकले विषयवस्तुको आधारमा प्रायजसो शैक्षिक सामाग्रीहरु प्रयोग गर्ने गरेका छन् भने शिक्षण कार्यमा विद्यार्थी केन्द्रित विधिहरु मध्य छलफल र प्रश्नोत्तर विधि र शिक्षक केन्द्रित विधिमा प्रवचन वा व्याख्यान विधिलाई प्रयोग गर्दै आउनु भएको

छ । विद्यार्थीहरूलाई विभिन्न सिपयुक्त क्रियाकलापहरू गर्ने गरेको छ । गृहकार्यलाई खालि घण्टामा परिक्षण गर्न लगाएको छु । शिक्षकहरू तालिम प्राप्त भएपनि विविध विषयवस्तु समावेश भएको विषय भएकोले समय समयमा तालिमको व्यवस्था भएका शिक्षकको वृत्ति विकासहुनुको साथै विद्यार्थीहरूमा सिकाई उपलब्धी बढ्ने थियो ।

(ख) विषय शिक्षक

समाजिक अध्ययन विषय विविध विषयवस्तु समावेश भएको विषय हुनाले सबैखाले विषयवस्तुमा शिक्षकमा पूर्ण ज्ञान हुन नसक्ने रहेछ जसको कारणबाट शिक्षण शिकाईमा प्रभाव पर्दछ । कक्षाकोठामा विशेष गरी विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षण विधि अपनाउने गर्ने गरिएको छ तर विद्यार्थी संख्या अधिक भएको कारणले शिक्षक केन्द्रित (व्याख्यान) विधि समेत प्रयोग गर्नुपर्ने हुन्छ भन्ने शैक्षिक सामग्रीहरूको प्रयोगलाई प्रभावकारी बनाउन सकिएको छैन । कक्षामा गर्ने कक्षाकार्य, गृहकार्य, परियोजना कार्य, लगायत समसामहिक र सन्दर्भको विषयलाई पनि प्रयोगमा ल्याइएको छ ।

(ग) विद्यार्थी

शिक्षकहरूले पढाउदा प्रायजसो कुनै न कुनै प्रकारका शैक्षिक सामग्रीहरू प्रयोग गर्दै आउनु भएको छ तर विद्यार्थी धेरै भएकोले पछिल्ला बेञ्चहरूमा बस्नेको लागि भने सहजता हुँदैन सबैलाई पालैपालोको क्रम अपनाउदा विषयवस्तुको उद्देश्य अपुरो हुन गएको छ । प्रायजसो शिक्षक केन्द्रित (व्याख्यान) विधि प्रयोग गर्ने गरेको देखिन्छ तर कतिपय समयमा विद्यार्थी केन्द्रित विधिहरू (छलफल , प्रश्नोत्तर , समस्या समाधान विधि , परियोजना विधि लगायत अन्य विधिहरू) प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ । कक्षाकार्य कहिले काँही हुने गरेको छ । गृहकार्य दैनिक कार्य दिएको भएता पनि परीक्षण नियमित भएको छैन ।

(घ) वि.ब्य.स.अध्यक्ष

कक्षाकोठामा शिक्षकहरूको नियमितता देखिन्छ कतिपय शैक्षिक सामग्रीहरू (नक्सा , ग्लोब , चार्टहरू) कक्षा कोठामा प्रयोग गरेको देखिन्छ शिक्षकहरूको सिफारीसमा विषय समेत समेटिने गरी विद्यार्थीहरूलाई शैक्षिक भ्रमण लाने गरिएको छ । हाम्रो अनुगमनमा शिक्षकहरूले प्रायजसो विद्यार्थीहरूलाई कुनै कुनै कार्य लगाएर सक्रिय बनाएको देखिन्छ ।

४.२.६. मूल्याङ्कन सम्बन्धि सरोकारवाला पक्षको धारणा

सामाजिक विषय शिक्षण गर्ने विषय शिक्षकले आफ्नो पाठ शिक्षण संगै वा शिक्षणको क्रममा मूल्याङ्कन गर्दै आउनु भएको छ भनि प्रश्नावलीको आधारमा सोधिएको प्रश्नमा सरोकारवालाहरूले तलको तालिका नं. मा देखाए अनुसारको प्रतिक्रिया दिए ।

तालिका ६

मूल्याङ्कन सम्बन्धि सरोकारवाला पक्षको धारणा

प्रतिक्रिया दिने व्यक्ति	छ	प्रतिशत	छैन	प्रतिशत
प्र.अ.	३ जना	६०	२ जना	४०
वि.व्य.स.अध्यक्ष	१ जना	२०	४ जना	८०
विद्यार्थीहरू	५ जना	५०	५ जना	५०

श्रोत : प्र.अ.,वि.व्य.स.अध्यक्ष र विद्यार्थीहरूबाट व्यक्त प्रतिक्रिया २०६९

माथिका तालिकामा देखाइए अनुसार ५ वटा विद्यालयका ५ जना प्र.अ. ,५ जना वि.व्य.स.अध्यक्ष र १० जना विद्यार्थीहरूमा सोधिएको प्रश्नअनुसार ३ जना (६०%) प्र.अ., १ जना वि.व्य.स.अध्यक्ष (२०%) र ५ जना (५०%) विद्यार्थीहरूले पाठ शिक्षण संगै विद्यार्थी मूल्याङ्कन गर्दै आइरहेको प्रतिक्रिया पाइयो भने २ जना (४०%) प्र.अ. ४ जना (८०%) वि.व्य.स.अध्यक्ष र ५ जना (५०%) विद्यार्थीहरूले माथी उल्लेखित प्रतिक्रिया नअपनाइएको पाइयो ।

४.३. सामाजिक विषय शिक्षणका समस्याहरू

सामाजिक अध्ययन विविध क्षेत्र ओगटिएको विषय भएकोले यसमा रहेका विषयवस्तुको प्रकृतिको आधारमा आवश्यक शिक्षण विधीहरू प्रयोग गरी शिक्षण गरिनु पर्ने हुन्छ साथै प्रभावकारी शिक्षणको लागि आवश्यक मात्रामा शैक्षिक सामग्रीहरू प्रयोग गर्नु पर्ने हुन्छ । शिक्षणसँगै सिकाइ उपलब्धि मापन गर्न मूल्याङ्कनका विधिहरू अपनाउनु पर्ने हुन्छ । दैनिक रूपमा गरिने कक्षा कार्य र गृहकार्यमा सक्रियता बढाउनु पर्छ । जसबाट विद्यार्थीको सिकाई उपलब्धीमा वृद्धि हुन पुग्दछ सैद्धान्तिक रूपमा यसमा अवलम्बन गर्नुपर्ने नीतिहरू राम्रो भएतापनि व्यवहारिक रूपमा समस्याहरू पनि उत्तिकै रहेका छन् । प्रस्तुत अध्ययनको यस शिर्षक अन्तर्गतका त्यस्ता समस्याहरू र समाधानका उपायहरूलाई सहभागी शिक्षक, प्र.अ., अभिभावक तथा वि.व्य.स.का पदाधिकारीहरूबाट प्राप्त प्रतिक्रियाको आधारमा निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ ।

४.३.१. विषयगत दक्षता तथा तालिम सम्बन्धी समस्याहरु

सामाजिक विषयको विषयवस्तुको क्षेत्रले सिङ्गो समाज र राष्ट्रलाई समेत प्रतिनिधित्व गराउने भएकोले यस विषय शिक्षण गर्ने विषय शिक्षक इतिहास, भूगोल, अर्थशास्त्र, राजनीतिशास्त्र, तथ्याङ्किक समसामायिक विषय तथा विषयमा राम्रो ज्ञान वा दक्षता भएको हुनुपर्दछ तर नमुना छनौटमा परेका विद्यालयहरुमा शिक्षण गर्ने शिक्षकको विषयगत दक्षता तथा तालिम सम्बन्धी समस्याहरु रहेको पाइयो । शैक्षिक योग्यताको सवालमा सबै स्नातक तह उत्तीर्ण गरेको हुनुपर्ने भनिएतापनि सेवा प्रवेशकोलागि शैक्षिक योग्यतामा सामाजिक विषयसंग सम्बन्धि निश्चित विषयहरु अध्ययन गरेको हुनुपर्ने भनि निर्धारण नगरेको हुनाले विषय क्षेत्रमा दक्षता नभएको हुनाले शिक्षण कार्यमा समस्या सिर्जना भएको पाइयो जसले गर्दा कुनै विद्यालयमा इतिहास विषय (हाम्रो विगत) र कुनै विषयमा भूगोल (हाम्रो पृथ्वी) र कुनै विद्यालयमा आर्थिक क्रियाकलाप सम्बन्धी शिक्षण राम्रो भएको पाइयो शिक्षकमा कम जानकारी भएको एकाइको शिक्षण गर्दा कम सक्रियता हुनुको साथै र सो अनुसारको क्रियाकलाप पनि न्यून रहको पाइयो । यस्ता प्रकृतिले विद्यालय पिच्छेको शैक्षिक उपलब्धीमा पनि असमान रहयो भने विषय शिक्षणलाई समस्या सिर्जित हुन गयो । त्यस्तैगरी शिक्षकको वृत्ति विकास सम्बन्धी अल्पकालिन तथा दीर्घकालिन तालिमहरुको ब्यवस्था नहुनु जस्ता कारणले पनि शिक्षण सिकाई क्रियाकलापमा समस्या सिर्जना हुन गएको देखियो । नमुना छनौटमा रहेका सामाजिक विषय शिक्षकले विषय क्षेत्र संग सम्बन्धित TDP तालिम सहभागिता भएपनि अल्पकालिन तथा दीर्घकालिन तथा पूनर्ताजिगीय तालिमहरुमा कमै मात्रामा सहभागि रहेको पाइयो । जसले गर्दा पनि नया परिवेश अनुसार शिक्षण गर्नमा समस्या सिर्जना भएको देखियो । भने तालिममा सहभागी शिक्षकहरुले आफ्नो तालिम भवन सिकेका सिपहरु सोही रुपमा कक्षा कोठामा प्रयोग गर्न नसक्ने वातावरण नभएकोले तालिममा सिकेका सिपहरु विद्यार्थीहरुमा हस्तान्तररण हुन नसक्दा शिक्षण शैलिमा नविनता आउन सकेन । विषय शिक्षकले यि सिपहरु प्रयोग गर्न नसक्नुमा विद्यार्थी संख्या कक्षाकोठामा बढी हुनलाई देखिन्छ भने शिक्षकलाई दण्ड र पुरस्कारको व्यवस्था नहुनुलेपनि यस्तो हुन गएको देखिन्छ । सामाजिक विषय शिक्षण गर्ने वा शिक्षकलाई होस वा सामाजिक विषयमा दक्षता हासिल गरेका व्यक्तिहरु होस उनिहरुको समाजमा उचित मान मर्यादा नहुनुको कारणले पनि थप समस्या सृजना भएको देखियो ।

४.३.२. पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक सम्बन्धी समस्या

सामाजिक विषयको पाठ्यक्रमले विद्यार्थीहरूको ज्ञान सिपमा समसामयिक रूपमा संयोजन गरी सिकाई उपलब्धीमा अभिवृद्धि गर्न विभिन्न किसिमका विद्यार्थीकेन्द्रित शिक्षण विधिहरू सिफारिस गरेको पाइन्छ। यी विधिहरू स्वयंममा राम्रो मानियतापनि प्रयोगको हिसाबले यि सबै विधिहरू नमूना छनौटमा परेका विद्यालयका विषय शिक्षकले समान रूपमा प्रयोग गरी शिक्षण कार्य गर्न असम्भव प्राय देखियो किनभने हरेक प्रकारका शिक्षण विधिहरूमा विभिन्न किसिमका क्रियाकलापहरू संचालन गर्नु पर्ने हुन्छ कतिपय क्रियाकलापहरू विद्यालय बाहिर गएर समेत गर्नु पर्ने हुन्छ। जसलाई विद्यार्थी संख्या बढी भएको विद्यालयमा सहि रूपमा संचालन र समापन गर्न नसकिने भएकाले सिकाई उपलब्धीमा ह्रास आउने देखियो पाठ्यक्रममा दिएको विषय अनुसारको पाठ्यभार कम भएकोले पनि शिक्षणमा समस्या सृजना भयो। कतिपय विद्यालयमा पाठ्यक्रम एवम शिक्षक निर्देशिका नभएको कारणले शिक्षण कार्यमा समस्या देखियो किनभने कुन एकाइलाई कति पाठ्यभार (घण्टी) मा शिक्षण कार्य गर्ने भनेपनि जानकारी हुनसकेन् त्यस्तै गरी पाठ्यपुस्तकको प्रयोग सम्बन्धी पनि समस्याहरू नमुना छनौटमा परेका विद्यालयहरूमा देखियो। पाठ्यपुस्तकमा भएका नक्सा, चित्र जस्ता प्रस्त बुझिने खालका नहुनु, प्रत्येक पाठमा बढी क्रियाकलापहरू समावेश हुनु, समस्या मूलक क्रियाकलापहरूमा बढी जोड दिनु, विषयवस्तुको आधारमा प्रयोग गर्ने शैक्षिक सामाग्रीहरू सन्दर्भ सामाग्रीहरू विद्यालयमा प्रयाप्त मात्रामा नहुनु, सामाजिक विषयलाई कम महत्व दिई छैटौ र सातौ घण्टीमा पढाईहुनु विद्यागत रूपमा शिक्षण गर्ने तथा बैकल्पिक शिक्षकको व्यवस्था नहुनु, विद्यार्थीको क्षमता भन्दा बाहिरको विषयवस्तु पाठ्य विषयमा राखिनु, पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकको विचमा ताल मेल नहुनु जस्ता समस्याहरूको कारणले शिक्षण कार्यमा समस्या रहेको देखियो।

४.४. समाधानका उपायहरू

शिक्षक एउटा यस्तो व्यक्ति हो। जसले पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकमा व्यवस्था भएका विषयवस्तुहरू विद्यार्थीको मस्तिष्कमा हस्तान्तरण गर्ने कार्य गर्दछ। सामाजिक विषयका धेरै विषय क्षेत्र भएकोले शिक्षण कार्य गर्न त्यसैपनि समस्याको रूपमा रहेको पाइन्छ भने सेवा प्रवेश पश्चात पनि यस विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकलाई वृत्ति विकास सम्बन्धित तालिमहरूको सञ्चालन नियमित रूपमा नहुदाँ भन्ने समस्या थपिदै गएको देखिन्छ। यी लगायत अन्य समस्याहरूको सवालमा

निम्नलिखित उपयाहरू अलम्बन गरेमा आंशिक तथा समस्याको रूपमा समस्याहरूको समाधान हुँदै जाने देखिन्छ ।

१. सामाजिक अध्ययन विषय शिक्षण गर्ने एउटा शिक्षक सवै प्रकारका विषयवस्तु (जस्तै :-इतिहास, भूगोल, अर्थशास्त्र, राजनीति शास्त्र जस्ता विषय) मा जानकारी नहुन हुनाले विषयवस्तुलाई सिमित बनाइनु पर्दछ ।
२. सामाजिक विषय समसामायिक विषय पनि भएकोले यस विषयका शिक्षकलाई नयाँ परिवेश अनुसार अल्पकालिन तथा पूनर्ताजिगी तालिमको व्यवस्था हुनुपर्छ ।
३. शिक्षणको क्रममा विभिन्न प्रकारका शैक्षिक सामाग्रीहरू समेत प्रयोग गरिनुपर्ने भएकोले विद्यार्थी संख्याको अनुपातमा कक्षा सेक्सनको व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।
४. सामाजिक अध्ययनमा हरेक पाठमा समाज संग सम्बन्धीत कृयाकलापहरू गर्न व्यवस्था हुनुपर्दछ ।
५. सामाजिक अध्ययन विषयका शिक्षक जुनसुकै विषयमा स्नातक तह उत्तिर्ण गरेका भएपनि सेवा प्रवेश हुने परिपाटीलाई अन्त्य गरी सामाजिकसंग सम्बन्धीत हुने विषयहरू लिएका व्यक्तिलाई मात्र सेवा प्रवेश दिने व्यवस्था गरिनुपर्दछ ।
६. विद्यालय र विद्यार्थीको शैक्षिकस्तरमा सुधार गर्न शिक्षक विद्यार्थी अनुपात तथा कक्षा कार्यभार ४ देखी बढीमा ५ घन्टीसम्म मात्र हुनुपर्दछ ।
७. हाल रहेको विषयवस्तुको आधारमा पाठ्यमार (साप्तहिक ५ घन्टी)कम भएकोले उद्देश्य अनुसार शैक्षिक कृयाकलापमा सुधार हुन नसकेकोले पाठ्यभार वढाउनु पर्दछ।
८. अन्य विषयको तुलनामा सामाजिक अध्ययन विषयलाई कम महत्व दिइएकोले विद्यार्थीहरूमा सामाजिकीकरण हुने कार्यमा कमी आएकोले समाजमा वेमेल, अस्थिरता तथा पारस्यरिक सहयोग कम भइरहेको हुदा यस विषयलाई पनि अरु विषय जस्तो महत्व दिइनुपर्दछ ।
९. विषय शिक्षकले के कस्ता शिक्षण विधिहरू कक्षाकोठामा प्रयोग गरिरहेको छ ? मेहनत कुन रूपमा रहेको छ तालिमका कुराहरू कसरी प्रयोग गरिरहेको छ सो बुझ्न माथिल्लो निकायवाट समय समयमा अनुगमन निरिक्षण गरी शिक्षक तथा प्र.अ. लाई आवश्यक सल्लाह सुझाव एवं पुष्ठपोषण प्रदान गर्नुपर्छ ।
१०. विभिन्न कारणले शिक्षकहरू विद्यालयमा अनुपस्थीत हुदा शिक्षण कार्यलाई निरन्तरता दिनकोलागि वैकल्पिक शिक्षकको व्यवस्था हुनुपर्छ ।

११. शिक्षकको वृत्ति विकासकोलागि लिएका तालिमहरुवाट सिकेको सीपहरु शिक्षण कार्यमा लगाउनुपर्छ जसवाट कक्षाकोठामा मैत्रीपूर्ण ब्यवहार सृजना हुन गई सिकाई उपलब्धीमा वृद्धि हुनपुग्दछ ।
१२. शिक्षकहरुको वृत्ति विकास सम्बन्धी तालिम, गोष्ठीहरुमा सकृय सहभागी हुन उनीहरुलाई सेवा सुविद्या उपयूक्त ढंगले ब्यवस्था गरिनुपर्दछ ।
१३. सामुदायिक विद्यालयमा हाल विभिन्न प्रकारका शिक्षकहरु (स्थायी, अस्थायी, राहत, करार, पि.सी.एफ. जस्ता) सबैलाई पेशागत सुरक्षा र सुनिश्चता नभएकोले उनीहरुमा मनोबल कमजोर बन्दछ । यसले गर्दा शैक्षिक उपलब्धिमा असर परिरहेको छ । तसर्थ राज्यले शिक्षकको ब्यवस्थापन विधिमा तुरुन्त परिवर्तन गरी सबै विद्यालयमा स्थायी शिक्षकको प्रवेश गराउनु पर्दछ । अन्यथा भई रहेको शिक्षकहरुलाई पेशागत सुरक्षाको सुनिश्चता हुनु पर्दछ ।
१४. सामुदायिक विद्यालयहरुमा तहगत, विषयगत, पाठ्यक्रम एवम् शिक्षक निर्देशिकाहरुको ब्यवस्था प्रायः जसो नभएको र भएको विद्यालयमा पनि यसको प्रयोग गर्ने परिपाटि नभएकोले शिक्षण सिकाइलाई ब्यवस्थित र उपलब्धि मूलक बनाउन पाठ्यक्रम र शिक्षक निर्देशिकालाई अनिवार्य रूपमा प्रयोग गरिनु पर्दछ ।
१५. हरेक विद्यालयमा सामाजिक प्रयोगशालाको ब्यवस्था हुनुपर्दछ ।
१६. सामाजिक विषयको विषय शिक्षकको सेवा प्रवेश गर्न शैक्षिक योग्यताको मापदण्ड निर्धारण गरिनुपर्दछ । (सामाजिक विषयसँग सम्बन्धित निश्चित विषयको अध्ययन गरेको हुनुपर्ने)

परिच्छेद पाँच: प्राप्ती , निष्कर्ष र सुभाब

५.१. प्राप्ती

सामाजिक अध्ययन विषय शिक्षणमा विषय शिक्षकको व्यवस्थापन विषयमा अनुसन्धानकर्ताले अध्ययन क्षेत्रमा संचालित मा.वि. तथा उ.मा.वि.हरु मध्ये छनौटमा परेका ५ वटा विद्यालयका मा.वि. तहमा सामाजिक अध्ययन विषय शिक्षण गर्ने विषय शिक्षकको व्यवस्था तथा विषय शिक्षकहरुले कक्षाकोठामा अपनाउनु भएको शिक्षण विधिहरुको अवस्था परिक्षा बाहेक मुल्याङ्कनका आधारहरुको अवस्था, सामाजिक विषयको प्राप्ताङ्कको अवस्था, देखा परेका समस्याहरुको अवस्था, सिकाइ उपलब्धिमा पारेको प्रभाव, शिक्षण सिकाइमा देखा परेको समस्याहरुको अवस्था, समस्याहरुको समाधानका लागि अपनाउनु पर्ने उपाय जस्ता विषयका सम्बन्धमा कक्षा अवलोकन, स्वतन्त्र रूपमा गरिएको अध्ययन, सरोकारवाला पक्षहरुसंगको अर्न्तवार्ता लगायत शैक्षिक गतिविधिहरु संग सम्बन्धित विभिन्न विधिहरुको प्रयोगबाट प्राप्त भएका परिणामहरुलाई विद्यार्थीहरुको शिक्षण सिकाइका उपलब्धिको रूपमा लिइएको हुनाले यि तथ्यहरुलाई अध्ययनको मुख्य प्राप्तीको रूपमा उल्लेख गरिएको छ ।

सामाजिक अध्ययन विषय शिक्षकले शिक्षण कार्यको क्रममा विभिन्न किसिमका विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षण विधिहरु प्रश्नोत्तर विधि,छलफल विधि, समस्या समाधान विधि ,प्रदर्शन विधि, अवलोकन विधि , खोज विधि ,अभिनय विधि , प्रयोगात्मक विधि , क्षेत्र वा शैक्षिक भ्रमण विधि र परियोजना विधि र शिक्षक केन्द्रित विधिमा प्रवचन वा व्याख्यान विधिको प्रयोग गरिएको पाइयो । साथै उल्लेखित विधिहरुलाई सबै विद्यालयमा समान रूपमा प्रयोग नभएको समेत पाइयो ।

प्रयोगको आधारमा भन्नु पर्दा सबभन्दा बढी शिक्षक केन्द्रित शिक्षण विधि प्रवचन वा व्याख्यान विधि हो जसलाई ५५% प्रयोगमा ल्याइएको पाइयो । यस विधिको प्रयोगबाट सिकारुमा सिकाइ प्रति अभिप्रेरित रहेको पाइयो । त्यस्तैगरी उनीहरुमा कक्षाकोठामा धैर्यशिलता भएर बस्न सक्ने अवस्था श्रृजना भयो जसबाट उनीहरुमा श्रवण शक्तिको विकास भएको पाइयो भने शिक्षकहरुले उनीहरुमा पृष्ठपोषण दिइ विद्यार्थीहरुको सिकाइमा वृद्धि गर्ने अवसर प्राप्त भएको पाइयो ।

त्यस्तै छलफल विधिलाई दोश्रो क्रममा देखियो जसलाई १०% प्रयोग गरेको पाइयो । यस विधिबाट विद्यार्थीहरुमा रहेका डर त्रास संकोच हटी ब्यबहारमा परिवर्तन आएको , उनीहरुमा सामुहिक उत्तरदायित्वको विकास र तर्क गर्ने तथा सृजना गर्ने क्षमताको अभिवृद्धि भइ नेतृत्व गर्ने

गुण विकास भएको पाइयो त्यस्तै गरी शिक्षक र विद्यार्थी बिच समन्वयकारी सम्बन्ध कायम भएको पाइयो । प्रयोगको हिसाबले तेश्रो क्रममा रहेको शिक्षण विधि समस्या समाधान विधि हो जसलाई ७% प्रयोगमा ल्याइएको पाइयो । यस विधिको प्रयोगबाट विद्यार्थीहरूमा सिकाइ प्रति सकृय बनाइ समस्यालाई सहि ढंगले पहिचान गरी उपयुक्त समाधानको खोजी गर्ने बानीको विकास भएको पाइयो । उनीहरूमा तर्क गर्ने क्षमताको अभिवृद्धि हुनुको साथै सृजनात्मक अभिव्यक्ति एवम निर्णय क्षमताको विकास भएको पाइयो ।

प्रश्नोत्तर विधिलाई चौथो क्रममा राखिएको छ यस विधिलाई ६% को रूपमा प्रयोग गरिएको पाइयो । यस विधिले विद्यार्थीहरूमा विषय वा समस्या माथी केन्द्रित रहि मस्तिष्कलाई सोचनशिल बनाएको पाइयो भने उनीहरूलाई शिक्षण प्रकृत्यामा सकृय र अनुसन्धान कार्यमा संम्लग्न भएको पाइयो ।

प्राथमिकताको आधारमा ५ औं स्थानमा २ वटा विधिहरू प्रयोगात्मक विधि र परियोजना विधि रहेकाछन । प्रयोगात्मक शिक्षण विधि गरेर सिक्ने विधि भएकोले यस विधिले विद्यार्थीहरूमा आफ्नै गति अनुसार स्वतन्त्र ढंगले सिक्ने , सिकाइ प्रति सकृय रहने र प्रत्यक्ष अनुभवद्वारा सिक्ने अवसरको वातावरण सृजना भएको पाइयो भने परियोजना शिक्षण विधिले उनीहरूमा योजनाबद्ध र संगठित रूपमा आफ्नो अनुभव र क्रियाकलापबाट सिक्ने , तोकिएको समयमा काम सम्पादन गर्न सक्ने , समस्याको पहिचान तथा समाधानको उपाय खोजी गर्ने एवम सिकारुमा सामुहिक तथा सामाजिक भावनाको विकास गर्ने अवस्था सृजना भएको पाइयो ।

छैठो स्थानमा रहेका प्रदर्शन विधिको प्रयोग ४% रहेको छ । यस विधिद्वारा गरिएको शिक्षणमा देखाउने भन्ने र गर्ने एकै साथ हुने भएकोले सिकाइ स्थायी र प्रभावकारी भएको पाइयो भने शिक्षकले विद्यार्थीको प्रतिकृत्या तुरुन्त प्राप्त गरेको पाइयो ।

अवलोकन विधिलाई सातौ प्राथमिकताको क्रममा प्रयोग गरेको शिक्षण विधिको रूपमा प्रयोग गरेको पाइयो जसको प्रयोग ३% रहेको छ । यस विधिमा विद्यार्थीहरूले अध्ययन गर्ने विषयको प्रत्यक्ष र स्वतन्त्र रूपमा अवलोकन गरी त्यसका विभिन्न पक्षको वारेमा आफ्नो धारणा बनाउने , प्रश्नहरू सोध्ने , सिकाइलाई स्थायी बनाउने गरेको पाइयो ।

खोज विधि र क्षेत्र वा शैक्षिक भ्रमण विधि २% मात्र प्रयोग गरिएको छ जसलाई आठौं स्थानमा राखिएको पाइयो । खोज विधि अर्न्तगत गरिएको शिक्षणमा विद्यार्थीहरूमा आफ्नै क्षमता र सकृयता पूर्वक सिक्ने अवसर प्राप्त गरेको , तार्किक क्षमताको विकास भएको र सिकाइमा वैज्ञानिक चिन्तनको विकास भएको पाइयो भने क्षेत्र वा शैक्षिक भ्रमण विधि अर्न्तगत गरिने शिक्षणमा भ्रमण

गरिने स्थलको बारेमा योजना बनाउने , उद्देश्य निर्धारण गर्ने एवम सिकाइलाई उत्प्रेरित बनाउन प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्ने सीपको विकास भएको पाइयो भने विद्यार्थीहरुमा वास्तविक ज्ञानको पहिचान भएको सिकाइ रुचिकर भएको , नेतृत्व गर्ने सीपको विकासका साथै अन्वेषण गर्ने मौका प्राप्त गरेको पाइयो ।

शिक्षण कृयाकलापमा पूर्ण मनोरन्जन प्रदान गर्ने विधि अभिनय विधि भएतापनि यसलाई सबभन्दा कम अर्थात १% मात्र प्रयोग गरेको पाइयो । यस विधिद्वारा गरिने शिक्षणमा इन्द्रियहरुको पूर्ण प्रशिक्षण हुने हुनाले विद्यार्थीहरुमा फूर्तिला , जागरिला र हसिला भई सिकने गरेको सम्भना आत्माविश्वास , अभिव्यक्ति शैली कल्पना गर्ने शैलि एवम सृजनात्मक शैली जस्ता मानसिक शक्तिको विकास भएको पाइयो ।

शिक्षण सिकाई कृयाकलाप संगै शैक्षिक उपलब्धी मापन गर्न शिक्षण कार्यसंग सम्बन्धित परीक्षा बाहेक केही आधारहरु लिई मूल्याङ्कन गरेको पाइयो जस अन्तर्गत कक्षाकार्य वा गृहकार्यलाई पहिलो आधारको रुपमा लिइयो जसलाई सबै विद्यालयका विषय शिक्षकहरुले (१००%) प्रयोग गरेको पाइयो, त्यस्तै अन्य आधारमा परियोजना कार्य, सृजनात्मक कार्य, हाजिरी उपस्थिति, व्यवहार परिवर्तन र अतिरिक्त कृयाकलाप सहभागिता जस्ता मापडण्डहरु प्रयोग गरेको पाइयो ।

सामाजिक अध्ययन विषयमा वि.स.२०६८ र २०६९ को प्राप्ताङ्कको अबस्था हेर्दा २०६८ मा औसत अङ्क ३५.९० रहेको थियो भने २०६९ सो मात्रा बढेर ३६.७२ पुगी सिकाई उपलब्धीमा ०.८२ ले बढेको पाइयो । प्राप्त अङ्कको अबस्थालाई ५ तहमा (०-३१,३२-४४, ४५-५९,६०-७९ र ८० भन्दा माथि) विभाजन गरेको पाइयो जसमा २०६८ भन्दा २०६९ सालमा माथिल्लो तहमा प्राप्ताङ्कमा वृद्धि भएको पाइयो ।

कक्षा शिक्षणको अबस्थालाई अध्ययन गर्दा विभिन्न समस्याहरु सृजना भएको पाइन्छ जसमा शिक्षकहरुको वृत्ति विकास सम्बन्धी तालिम नहुनु कक्षाकार्यभार (घन्टी) बढी हुनु आवश्यक मात्रामा शैक्षिक सामाग्रीहरु नहुनु सामाजिक विषयलाई कम महत्व दिइनु, विषयवस्तु अनुसार पाठ्यभार कम हुनु, शिक्षकको अनुपातमा विद्यार्थी संख्या बढी हुनु, विद्यार्थीको मुल्याङ्कन प्रणाली ब्यवस्थित नहुनु, पेशागत सुरक्षा नहुनु जस्ता समस्याहरुले शिक्षण शिकाईलाई असर प्याएको देखियो । जसका लागि शिक्षकले आफ्नो पेशाप्रति वफदार रही नियमित रुपमा विद्यालय उपस्थित हुनु पर्ने, वृत्ति विकासको निम्ती विभिन्न किसिमका तालिमहरु नियमित रुपमा हुनुपर्ने, शैक्षिक सामाग्री, पाठ्यक्रम पाठ्य समयैमा उपलब्ध गराउनुपर्ने, शिक्षक विद्यार्थी अनुपात मिल्नुपर्ने, शिक्षकको कक्षा कार्यभार ४-५ घन्टीसम्म हुनुपर्ने, पेशागत सुरक्षा र सुनिश्चतता हुनुपर्ने, माथिल्लो

निकायवाट वेला वेलामा अनुगमन, निरिक्षण निर्देशन दिनुपर्ने जस्ता उपायहरु अपनाउनुपर्ने सुभाब दिइएको पाइयो ।

५.२ निष्कर्ष

सामाजिक विषयको शिक्षण सिकाइमा विषय शिक्षक व्यवस्थापन शिर्षकमा गरिएको अध्ययन अनुसन्धान अनुसार सामुदायिक विद्यालयहरुमा विषय शिक्षण गर्ने विषय शिक्षकहरुले शिक्षण सिकाई प्रकृया उद्देश्यमूलक एवं प्रभावकारी बनाउन पाठ्यक्रमले निर्धारण गरेका विभिन्न प्रकारका विद्यार्थी केन्द्रित विधिहरु र प्रयोगको हिसावले शिक्षक केन्द्रित विधि प्रवचन वा व्याख्यान विधिलाई पनि कार्यान्वयनमा ल्याइएको पाइयो । विद्यार्थीहरुको चौतर्फी पक्षको विकास गराउन विद्यार्थीकेन्द्रित विधिहरुलाई बढी महत्वका साथ लिइएको पाइन्छ तथापी छनौटमा परेका मा.वि. तथा उमाविहरुका सामाजिक अध्ययन गर्ने विषय शिक्षकले विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षण विधि भन्दा शिक्षक केन्द्रित शिक्षण विधिलाई बढी मात्रामा अपनाइएको पाइयो प्राप्त विवरण अनुसार विद्यार्थी केन्द्रित विधिहरुमा सबभन्दा बढी छलफल विधि १०% र सबभन्दा कम १% अभिनय विधि रहेको पाइयो भने शिक्षक केन्द्रित विधि व्याख्यान विधि ५५ % प्रयोग गरेका पाइयो । यसो हुनुको मुख्य कारणहरुमध्ये विद्यालयको विद्यार्थीहरुको वसाइको अवस्था, शिक्षक विद्यार्थीको असमान अनुपात, शैक्षिक सामाग्रीहरुको अवस्था जस्ता विषय बाधकको रुपमा देखापरेको देखियो भने शिक्षकका योग्यता क्षमता एवं बृत्ति विकास सम्बन्धी आधारहरुले शिक्षण प्रकृत्यालाई प्रभावित पारेको देखियो जस अनुसार सामाजिक विषयसंग सम्बन्धित विषयमा स्नातक गरि बृत्ति विकास सम्बन्धी विभिन्न किसिमका तालिमहरु लिएका शिक्षकहरुको शिक्षण शैली सन्तोषजनक भएको विद्यालयमा नियमित उपस्थिति हुने गरेको, विद्यार्थीहरुको मूल्याङ्कन प्रणालीमा सुधार आएको देखियो भने योग्यता नपुगेका र तालिम अप्राप्त वा योग्यता पुगेर पनि तालिम नलिएका शिक्षकहरुको शिक्षण प्रभावकारी न्यून रहेको पाइयो ।

त्यस्तै गरी २ वर्षको विद्यार्थीहरुको शैक्षिक प्राप्ताङ्कलाई हेर्ने हो भने बृत्ति विकास सम्बन्धी तालिम लिएका शिक्षकहरुको शिक्षणबाट विद्यार्थीहरुले अघिल्लो वर्षभन्दा दोश्रो वर्षमा सिकाइ उपलब्धीमा बृद्धि भएको देखियो । तसर्थ शिक्षकहरुमा विभिन्न समयमा तालिममा सहभागी गराई सोही अनुसार शिक्षण कार्यमा सरिक गराई आफ्नो जिम्मेवारी र कर्तव्य पालना गरेमा शैक्षिक उपलब्धीमा बृद्धि हुने देखिन्छ ।

५.३. सुभावहरु

सामाजिक विषयको शिक्षणसिकाइमा विषय शिक्षक व्यवस्थापन सम्बन्धमा तयार पारिएको यस शोध अध्ययनमा विषय शिक्षकद्वारा कक्षकोठामा प्रयोग गरिएका विभिन्न किसिमका विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षण विधिहरु प्रयोगमा ल्याइएता पनि प्रतिसतको हिसावले न्यून रहेको पाइन्छ, भने सरलताको हिसावले परम्परागत रूपमा प्रयोगमा आइरहेको शिक्षक केन्द्रित शिक्षण विधिमध्ये व्याख्या वा प्रवचन विधिलाई धेरै मात्रामा प्रयोग गरेको पाइएकोले पाठ्यक्रमले निर्धारण गरेका विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षण विधिलाई अझ प्रभावकारी बनाउन नीतिगत तहमा के कस्तो नीतिको आवश्यकता छ ? प्रयोग वा अभ्यासगत तहमा के के कुरा थप गर्नुपर्ला र यस विषयमा थप अनुसन्धान गर्नु चाहाने अनुसन्धानकर्ताले के गर्नुपर्ला भनि तिनवटै तहलाई सुभाव पेश गरिएको छ ।

५.३.१ नीतिगत तह

कक्षाकोठामा विद्यार्थीहरुलाई शिक्षण गर्ने र मूल्याङ्कन गर्ने कार्य शिक्षकको भएतापनि शिक्षकको एकलै प्रयासले मात्र सबै संभव हुदैन किनभने विद्यार्थीको विद्यालयमा नियमितता भएन भने पढने वातावरण राम्रो भएन भने घरमा बढ्ने वातावरण भएन भने जतिसुकै राम्रो नियम बनाए पनि त्यो सफल हुँदैन । तसर्थ शिक्षकको भूमिकालाई सकारात्मक बनाउन शिक्षण विधिहरुको सहिरूपमा प्रयोग गर्न सरोकारवाला सबै पक्ष प्र.अ., शिक्षक, वि.व्य.स. का पदाधिकारी, अ.शि.संघ, का पदाधिकारी विद्यार्थीहरुको सामुहिक सहभागितामा आवश्यक नियमहरु बनाई लागु गर्नु पर्दछ । साथै मूल्याङ्कन प्रणालीमा सबै पक्षको भूमिका स्पष्ट पारी जिम्मेवारी तोकिदिनु पर्दछ, जिम्मेवारी वहन गर्न नसक्नेलाई सजाय र जिम्मेवारी निर्वाह गर्नेलाई कामको आधारमा प्रोत्साहन गरिनु पर्दछ ।

त्यस्तै गरी सामाजिक विषयको विषय शिक्षकको सेवा प्रवेशको नीमित तहगत योग्यता र सामाजिक विषयसंग सम्बन्धित विषय निर्धारण गरिनुपर्दछ । सेवा प्रवेश पश्चात शिक्षकलाई बृत्ति विकास सम्बन्धी तालिमहरुको व्यवस्था हुनुपर्दछ ।

५.३.२ कार्यान्वयन/अभ्यासगत तह

कार्यान्वयन भनेको कुनै पनि नीतिलाई प्रयोग (अभ्यास) गवर्ने तह हो । जतिसुकै राम्रो नीति वने पनि यदि त्यसलाई सही ढंगले कार्यान्वयन गर्न सकिएन भने त्यसको कुनै औचित्य हुदैन तसर्थ विद्यार्थीहरुलाई शिक्षण गर्दा अपनाइने शिक्षण रणनीति, शैक्षिक सामग्री, विद्यार्थी स्तर, पाठ्यक्रमको स्तर, विद्यार्थीको रुची, क्षमता र आवश्यकता अनुरूप हुनुपर्दछ । यस तहको कार्यान्वयनमा विद्यालयले शैक्षिक सत्र सुरु भएदेखि नै प्र.अ. शिक्षक, वि.व्य.स. का पदाधिकारीको सामुहिक बैठक

बसी कक्षाकोठामा प्रयोग गरिने शिक्षण विधिहरू, मुल्यांकनका परिपाटी र स्रोत साधनहरू व्यवस्थापन गर्ने सम्बन्धमा छलफल गरी कार्यरम्भ गर्नु पर्दछ। जसमा हरेक पाठ वा एकाईको शिक्षण गर्दा शिक्षकले कुन विधि अपनाई शिक्षण गर्दा उपयुक्त हुन्छ र त्यस विधिमा शिक्षकको भूमिका कस्तो हुनु पर्छ सो निर्धारित गरिएको हुनु पर्दछ भने विद्यार्थीहरूलाई उनीहरूको अन्तर्निहित क्षमताको विकास हुनेगरी, उनीहरूमा आवश्यक ज्ञान, सीप र धारणाको विकास हुने गरी एकले अर्कोलाई सहयोग गर्ने, सामुहिक सहयोगको आदान प्रदान गर्ने सृजनात्मक एवं खोजमुलक जस्ता पक्षहरूको विकास हुने खालको जिम्मेवारी दिइनु पर्दछ।

शिक्षण सिकाइलाई प्रभावकारी बनाउन शिक्षकलाई थप ज्ञान सीप र दक्षता हासिल गराउन प्रत्येक विद्यालयले योजना बनाई तालिम गोष्ठीमा पठाउनु पर्दछ, त्यस्तो अवस्थामा विद्यालयमा बैकल्पिक शिक्षकको समेत व्यवस्था गर्नु पर्दछ। यसका साथै शिक्षा क्षेत्रका माथिल्ला निकायहरूबाट अनुगमन/मुल्यांकन गरी राम्रो गर्नेलाई पुरस्कार र नराम्रो गर्नेलाई दण्डको व्यवस्था गरिनु पर्दछ। त्यस्तै गरी शिक्षण गर्दा शिक्षकले उपयुक्त विषयवस्तुको छनौट गर्नु पर्दछ। जसले विद्यार्थीको आवश्यकता रूचि एवम् शैक्षिक उद्देश्य पुरा गर्न सहयोग पुगेको होस्। परियोजना कार्य लगायत अन्य कार्यको लागि शैक्षिक महत्व एवम् उपयोग हुने किसिमका समस्याको छनोट गरिनु पर्दछ। कक्षाकोठामा सबै विद्यार्थीहरूको विचारहरूलाई सम्मान गर्न परिपाटी हुनुपर्छ। विद्यार्थीहरूमा विशेष किसिमका अभ्यासहरू सञ्चालन गरी सबैलाई सहभागी हुन अवसर दिनु पर्छ भने मूल्यांकन प्रणालीलाई व्यवस्थित रूपमा सञ्चालन गरिनु पर्दछ।

५.३.३ अनुसन्धान तह:

अनुसन्धाकर्ताले कक्षाकोठामा प्रयोग गरिने शिक्षण विधिहरूले विद्यार्थीहरूको सिकाइमा पर्ने प्रभावको बारेमा र शिक्षकले खेल्नु पर्ने भूमिका सम्बन्धमा र यससंग सम्बन्धित अन्य विषयहरूमा समेत अनुसन्धानहरू गर्नुपर्ने देखिन्छ। यसको साथै शिक्षकको वृत्ति विकास सम्बन्धी तालिम र गोष्ठीहरूले शिक्षण कार्य प्रभावकारी बनाउन विद्यार्थीहरूको सिकाइ उपलब्धीमा पारेको प्रभाव र पर्नसक्ने प्रभाव सम्बन्धी अनुसन्धान गर्नुपर्ने देखिन्छ विषय र विधा अनुसारको शिक्षणका नौला प्रविधिको बारेमा पनि थप अनुसन्धान गर्नुपर्ने हुन्छ। हाल विद्यमान शिक्षण विधिहरूको सवालमा समेत अनुसन्धान अगाडि बढाउनुपर्ने हुन्छ, यसको अतिरिक्त विद्यमान नीति, शिक्षकको भूमिका, यसको सफलता/असफलता र कार्यान्वयनको पक्षको बारेमा पनि थप अनुसन्धान गर्न सकिने देखिन्छ।

सन्दर्भग्रन्थ सूची

- अधिकारी, कमल (२०६५), *कक्षा शिक्षण तालिकाको प्रभावकारिता*, किर्तिपुर काठमाण्डौ: स्नातकोत्तर अप्रकाशित शोधपत्र शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग ।
- अधिकारी, खुविराम (२०६३), *शिक्षक शिक्षा*, काठमाडौं : जनशक्ति विकास केन्द्र ।
- अधिकारी, विष्णुप्रसाद (२०६८), *माध्यमिक शिक्षक दिग्दर्शन*, काठमाडौं: आशिष बुक्स हाउस ।
- काप्ले, वासुदेव एवं अन्य (२०६२), *शैक्षिक प्रणाली र सुपारीवेक्षण*, काठमाण्डौं: विद्यार्थी पुस्तक भण्डार
- खनाल, पेशल (२०६०), *शैक्षिक अनुसन्धान पद्धती*, काठमाण्डौं: स्टुडन्टस बुक्स पब्लिक्स एण्ड डिस्ट्रीस्यूटर्स ।
- खनाल, पेशल (२०६४), *शैक्षिक अनुसन्धान पद्धती*, काठमाण्डौं: स्टुडन्टस बुक्स पब्लिसर्स एण्ड डिस्ट्रीस्यूटर्स ।
- गौतम, चेतनाथ (२०६८), *शिक्षक मासिक वर्ष ४ अङ्क २५ २०६८ पुष*, ललितपुर : जगदम्बा प्रेस ।
- ढकाल, माधवप्रसाद कोइराला, मातृकाप्रसाद (२०६५), *शिक्षाको आधार*, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- ढकाल, डिल्लीप्रसाद (२०५७), *सामाजिक विषयको शिक्षणमा प्रयोग गरिने शिक्षण विधि र विद्यार्थी उपलब्धी विचको सम्बन्ध एक अध्ययन*, काठमाडौं : स्नातकोत्तर सोधपत्र, शैक्षिक योजना तथा व्यावस्थापन विभाग, अप्रकाशित कृति ।
- तिमिल्लीना, वासुदेव (२०६७) *माध्यमिक तहको शिक्षक तालिमले कक्षाकोठाको सिकाई अवस्थामा पर्ने प्रभाव* १. *कक्षाकोठाको सिकाई अवस्थामा पर्ने प्रभाव*, अप्रकाशित शोधपत्र, त्रि.वि. कीर्तिपुर: ।
- पौडेल, लेखनाथ (२०५३), *शैक्षिक प्रकृया र नेपालमा शिक्षा*, काठमाडौं : आठराई प्रकशन ।
- राजिव, राजेन्द्रकुमार (१९८८), *विश्व प्रसिद्ध युद्ध*, दिल्ली: पुस्तक महल ।
- राष्ट्रिय शिक्षा आयोग (२०४९), *राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन*, काठमाडौं : राष्ट्रिय शिक्षा आयोग ।
- लुइटेल्, चक्रपाणि (२०६१), *सामाजिक अध्ययन*, काठमाडौं: निमा पुस्तक प्रकाशन ।
- शर्मा, गोपीनाथ (२०५९), *नेपालमा शिक्षा आयोगहरुको प्रतिवेदनहरु*, काठमाडौं : मकालु बुक्स एण्ड स्टेशनरी ।

- शर्मा, चिरञ्जिवी (२०५८), *शिक्षाको आधार*, काठमाडौं : एम.के. पब्लिसर्स एण्ड डिष्टिब्युटर्स ।
- शिक्षा मन्त्रालय (२०६९), *शैक्षिक सूचना केन्द्र*, काठमाडौं: लेखक ।
- शिक्षा मन्त्रालय (२०६६-२०७२) *विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना*, काठमाडौं: लेखक ।
- सिंह, नागेश्वर (२०५१), *सामाजिक शिक्षा दिग्दर्शन*, काठमाडौं : ज्ञानज्योति प्रकाशन ।
- सुवेदी, खिमराज (२०६९), *कक्षा शिक्षणमा उच्च तहको चिन्तन*, ललितपुर: शिक्षक मासिक भदौ ।
- सुवेदी, खिमराज(२०६९), *कक्षा शिक्षणमा उच्च तहको चिन्तन, शिक्षक मासिक*, वर्ष (५ अंक ५७
Vol....), pp.22., ज्ञानविज्ञान शैक्षिक सहकारी संस्था , ललितपुर: ।
- ज्ञावाली, दामोदर (२००७), *एस.एल.सी परीक्षामा सामाजिक विषयको अंक निर्धारण*, काठमाडौं:
टेसन् ।

अनुसूची : एक

शिक्षण सिकाइका लागि विषय शिक्षक व्यवस्थापन

विषय शिक्षकको लागि तयार पारिएको अन्तर्वार्ता प्रश्नवली

विद्यालयको नाम :	मिति :
ठेगाना :	योग्यता :
शिक्षण अनुभव वर्ष :	हस्ताक्षर

१. तपाईं सामाजिक अध्ययन विषयलाई कसरी परिभाषित गर्नुहुन्छ ?

.....

२. सामाजिक विषयको शिक्षणमा प्रयोग हुने शिक्षण विधिहरू भन्नुहोस् ।

.....

३. तपाईंले प्रायजसो प्रयोगमा ल्याउनु भएको मुनै ४ वटा शिक्षण विधि प्राथमिकताको आधारमा भन्नुहोस ।

.....

४. तपाईंले प्रयोग गर्नु भएको शिक्षण विधिहरूमा प्रयोग हुने शैक्षिक सामग्रीहरू भन्नुहोस् ।

.....

५. तपाईंको विषयको शिक्षण अवधिमा विद्यार्थीको कक्षा कोठामा उपस्थिति कस्तो रहने गरेको छ ?

क. सत प्रतिशत   ख. धेरैजसो   ग. सामान्य   घ. न्यून

६. शिक्षण गर्दा पाठ योजना बनाउने गर्नु भएको छ छैन ?

.....

७. कक्षा शिक्षणमा आइ परेको समस्यालाई कसरी हल गर्ने गर्नुभएको छ ?

क) सन्दर्भ सामाग्रीको माध्यमबाट   ख) प्र.अ. तथा अन्य शिक्षकसंग सोधेर
ग) कसैलाई नसोधी त्यसै छाड्ने चलन छ । घ) समस्या नोटगरी विशेषज्ञलाई सोधेर

८. शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग कतिको गर्नु भएको छ ?

क. कहिलेकाही   ख. आवश्यकता अनुसार सधै
ग. शैक्षिक सामग्री उपलब्ध छैन   घ. प्रयोग गर्ने चलन छैन

९. शिक्षण गरेको पाठ्य विषयको बारेमा विद्यार्थीले बुझे बुझेनन् भनेर थाहा पाउन मूल्याङ्कन कसरी गर्नुहुन्छ ?

१०. तपाईंको विषयमा अधिकतम अङ्क र न्यूनतम अङ्क कति रहेको छ ?

११. विद्यार्थीले न्यून अङ्क प्राप्त गर्नुको कारण के हुन सक्छ ?

- क. शैक्षिक व्यवस्थापनमा कमजोरी हुनु
- ख. विद्यार्थीको पढाइप्रति कम लगनशिल हुनु
- ग. पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकमा धेरै त्रुटि हुनु
- घ. परीक्षा तथा मूल्याङ्कन प्रणाली फितलो हुनु

१२. सामाजिक विषयमा प्राप्ताङ्क बढाउने उपाय के हुन सक्छ ?

- क. सामाजिक प्रयोगशालाको व्यवस्था हुनुपर्ने
- ख. पूरक तथा सन्दर्भ सामग्रीको प्रयाप्त व्यवस्था हुनुपर्ने
- ग. परीक्षा तथा मूल्याङ्कन प्रणालीमा सुधार हुनुपर्ने
- घ. उत्कृष्ट कार्य गर्ने शिक्षकलाई प्रोत्साहन दिनुपर्ने

१३. सामाजिक शिक्षा अध्ययनमा विद्यार्थीको रुची कम हुने कारण के-के देख्नु हुन्छ?

- क. पूर्व ज्ञान नभएकोले
- ख. सामाजिक विषयवस्तुसँग सम्बन्धित ज्ञान सीपको सामान्य आधार पनि नभएकोले
- ग. पढ्ने सिक्ने राम्रो बानी नलागेकोले
- घ. मन स्थिर नरहनाले

१४. विद्यार्थीको लागि अभिभावकले उपलब्ध गराएका पढाई खर्चको अवस्था कस्तो छ ?

- क. प्रयाप्त
- ख. सामान्य
- ग. न्यून
- घ. अन्य भए

१५. शिक्षक र विद्यार्थी विचको सम्बन्ध विस्तार गर्न कुन शिक्षण विधि वढी सान्दर्भिक लाग्यो ?

१६ तपाईं आफ्नो विषयको शिक्षणमा कतिको सन्तुष्ट हुनुहुन्छ ?

- १. पूर्णसन्तुष्ट
- २. सन्तुष्ट
- ३. सामान्य
- ४. आवश्यक पूर्वाधारहरु नै छैन ।

१७. तपाईंको कक्षा शिक्षणलाई प्र.अ., वि.व्या.स.का पदाधिकारी तथा जिल्ला शिक्षा कार्यालयबाट कसरी अबलोकन गर्नुहुन्छ ?

क. कमीकमजोरीहरु औल्याइदिनु हुन्छ ।

ख. हालसम्म अबलोकन गर्नुभएको छैन ।

ग. समस्या र समाधानको वारेमा छलफल हुन्छ ।

१८. विद्यार्थीलाई के कस्ता शैक्षिक सामग्रीहरु निर्माण गर्न लगाउनु भएको छ ?

अनुसूची : दुई

शिक्षण सिकाइका लागि विषय शिक्षक व्यवस्थापन

प्र.अ. को लागि तयार पारिएको अन्तर्वार्ता प्रश्नवली

विद्यालयको नाम :

मिति :

ठेगाना :

योग्यता :

शिक्षण अनुभव वर्ष :

हस्ताक्षर

१. तपाईंको विद्यालयमा विषयगत शिक्षकको व्यवस्थापन कस्तो रहेको छ ?
२. सामाजिक विषय अध्यापन गर्ने शिक्षकहरुको क्षमता तथा लगनशिलता कस्तो छ ?
.....
३. तपाईंको विद्यालयमा सामाजिक विषय अध्यापन गर्ने शिक्षकको शैक्षिक विवरण बताउनुहोस् ?
.....
४. सामाजिक विषय अध्यापन गर्ने शिक्षकको विद्यालयमा उपस्थिति कस्तो रहेकोछ ?
.....
५. विषय शिक्षकहरुको क्षमता अभिवृद्धि गर्न के कस्तो सहयोग गर्नु भएको छ ?
.....
६. शिक्षक स्टाफको बैठक कति पटक बस्ने गरेको छ ?
क. महिनामा १ पटक   ख. महिनामा २ पटक
ग. हप्तामा १ पटक   ग. अन्य भए
७. तपाईंको विद्यालयको वर्तमान शैक्षिक समस्याहरु के-के हुन् ?
.....
८. विद्यालयमा सामाजिक विषयमा चाहिने सामग्रीको व्यवस्था कस्तो छ ?
क. प्रयाप्त   ख. सामान्य   ग. अपूर्ण   घ. हुँदै नभएको
९. विषय शिक्षकले शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग कतिको गरेको पाउनु भएको छ ?
क. सधैभरी   ख. धेरैजसो   ग. कहिलेकाही
१०. सामाजिक विषयको प्राप्ताइकमा बृद्धि गर्न विद्यालयको योजना के छ ?
.....

११. शिकाई उपलब्धी वृद्धि गर्न विषय शिक्षकलाई के कस्तो तालिममा सहभागी गराउदै आउनुभएको छ ?

.....
१२ शिक्षकलाई तालिममा कसरी पठाउने गर्नु भएको छ ?

- क) प्र.अ.को आफ्नो विवेकवाट   ख) शिक्षक आफैले शिक्षाकार्यलयमा सम्पर्क गरेर
ग) जि.शि.का.ले तोकेको ब्यक्ति   घ) वि.व्य.स.को निर्णयवाट छनौट गरेर

अनुसूची : तीन

शिक्षण सिकाइका लागि विषय शिक्षक व्यवस्थापन

वि.व्य.स. वा अध्यक्षको लागि तयार पारिएको अन्तर्वार्ता प्रश्नवली

विद्यालयको नाम :

मिति :

ठेगाना :

योग्यता :

कार्य अनुभव वर्ष :

हस्ताक्षर

१. तपाईंको विद्यालयमा मा.वि. तहमा सामाजिक विषय अध्यापन गर्ने शिक्षक कतिजना हुनुहुन्छ ?

.....

२. तपाईं विद्यालयमा निरिक्षण अनुगमनमा कतिको समय दिनुहुन्छ?

क. महिनामा २ पटक   ख. हप्तामा १ पटक   ग. दैनिकजसो   घ. अन्य

३. वि.व्य.स. को बैठक कतिको बस्नुहुन्छ ?

क. २ महिनामा १ पटक   ख. महिनामा १ पटक

ग. महिनामा २ पटक   घ. आवश्यकता अनुसार

४. वि.व्य.स. को बैठकमा के-के विषयमा छलफल र निर्णय गर्नुहुन्छ ?

क. विद्यालयको पठनपाठन सम्बन्धमा

ख. विद्यालयको भौतिक तथा आर्थिक पक्षको सम्बन्धमा

ग. विद्यालयको निरिक्षण अनुगमन सम्बन्धमा

घ. विद्यालयको समग्र पक्षको सुधारको सम्बन्धमा

५. विद्यालयका समस्याहरुलाई कसरी समाधान गर्ने गर्नुभएको छ ?

क. समितिका सदस्यहरु बीच मात्र छलफलबाट

ख. प्र.अ. र अध्यक्षको सल्लाहबाट

ग. शिक्षक एवं अभिभावक संघको संयुक्त बैठकबाट

घ. आवश्यकता अनुसार माथिका सबै

६. सामाजिक विषयलाई मा.वि. तहमा अनिवार्य विषय बनाउन किन परेको होला जस्तो लाग्छ ?

.....

७. सामाजिक विषयमा चाहिने शैक्षिक सामग्रीको व्यवस्थाको लागि वि.व्य.स. बैठकमा कुनै निर्णय भएको छ ?

.....

८. तपाईंको विद्यालयमा सामाजिक विषयमा विद्यार्थीले कस्तो प्रकारको अड्क पाउने गरेको देख्नुभएको छ ?

क. उत्कृष्ट   ख. सन्तोषजनक   ग. सामान्य   घ. अन्य भए

९. सामाजिक विषयमा कम अंक आउने कारण के देख्नु भएको छ ?

.....

१०. तपाईंको विचारमा सामाजिक विषयको अध्ययनले समुदायलाई के कस्तो फाइदा पुऱ्याउछ, होला जस्तो लाग्छ ?

.....

अनुसूची : चार
शिक्षण सिकाइका लागि विषय शिक्षक व्यवस्थापन
विद्यार्थीहरूको लागि तयार पारिएको अन्तर्वार्ता प्रश्नवली

नाम : विद्यालय :
 कक्षा : रोल नं. :

हस्ताक्षर

१. सामाजिक विषय अध्ययन गर्न कस्तो लाग्छ ?
 क. मन पर्छ   ख. मन पर्दैन   ग. ठिकै लाग्छ   घ. थाहा छैन
२. हालसम्म तपाईंले सामाजिक अध्ययन विषयमा धेरैमा कति अंकसम्म ल्याउनु भएको छ ?
 .....
३. सामाजिक विषय शिक्षक कक्षाकोठामा प्रै समयसम्म पढाउने गर्नु भएको छ ?
 क. सधैँ भरी   ख. प्रायजसो   ग. कहिलेकाही   घ. कहिल्यै पनि
४. तपाईंहरूलाई शिक्षकले नियमित कक्षा कार्य, गृहकार्य दिनुहुन्छ ?
 .....
५. सामाजिक विषय शिक्षकले कक्षाकोठामा पढाउदा प्रायजसो कुन विधि प्रयोग गर्नुहुन्छ ?
 क. व्याख्यान विधि   ख. छलफल विधि   ग. प्रश्नोत्तर विधि   घ. अन्य भए
६. पढाइलाई रुची तथा चाखलाग्दो बनाउन शिक्षकले के कस्ता शैक्षिक सामग्रीहरू प्रयोग गर्नु
 भएको छ ?
 .....
७. तपाईंको विद्यालयमा पढाइसँग सम्बन्धित शैक्षिक भ्रमण लगायत अतिरिक्त कृयाकलापहरू हुने
 गरेको छ कि छैन ?
 .....
८. तपाईंको विद्यालयमा सामाजिक अध्ययन विषयमा प्रयोग गरिएको शैक्षिक सामग्रीहरू प्रयोगको
 अवस्था कस्तो छ ?
 .....
९. विद्यार्थीको के कस्तो पारिवारिक अवस्थाको कारणले सामाजिक विषयमा कम अड्क आउँछ
 भन्ने ठान्नुहुन्छ ?
 क. परिवारमा पढेलेखेको अभिभावकको अभाव   ख. अभिभावकको बौद्धिक पेशा नहुनु
 ग. परिवारको आकार ठूलो हुनु
१०. तपाईंको घरदेखि विद्यालय आउदा कति समय लाग्छ ?
 क. १५ मि. भन्दा कम   ख. १५ देखि ३० मिनेट   ग. ३० मि. देखि ४५ मि.   घ. १ घण्टा

अनुसूची : छ

शिक्षण सिकाइका लागि विषय शिक्षक व्यवस्थापन

नमुना छनोटमा परेका विद्यालयका प्र.अ. शिक्षक वि.व्य.स अध्यक्ष एवं अभिभावकहरूको विवरण

विद्यालयको नाम	प्र.अ./प्राचार्यको नाम	विषय शिक्षकको नाम	वि.व्य.स. अध्यक्षको नाम	अभिभावकको नाम
राष्ट्रिय उ.मा.वि. बगाहा	यादव ब. बस्नेत	अम्बेवर राई	सत्यनारायण चौधरी	रमण थापा
लक्ष्मीपुर उ.मा.वि. पोर्ताहा	टंक प्र. गुरागाँई	अनन्त दनुवार	सामुन्द्री चौधरी	मिष्टर चौधरी
जनता उ.मा.वि. जोगीदह	पुलकित प्र. चौधरी	चन्द्र ब. कार्की	रुद्र ब. अधिकारी	नारायण ढकाल
रामजानकी मा.वि. मोतीगडा	शंकर ब. थापा	दुर्गा भट्टराई	अवधेश चौधरी	गोमा विष्ट
सत्यदेवी मा.वि. भुल्के	तिलक ब. कटुवाल	राजकुमार कार्की	राजेन्द्र राउत	भक्त नेपाली

अनुसूची : सात
शिक्षण सिकाइका लागि विषय शिक्षक व्यवस्थापन

नमुना छनोटमा परेका विद्यालयका विद्यार्थीहरूको विवरण

विद्यालयको नाम	छात्र	छात्रा
राष्ट्रिय उ.मा.वि. बगहा	राम प्रसाद खतिवडा	विनिता चौधरी
	तेजेन्द्र बस्नेत	लक्ष्मी राई
लक्ष्मीपुर उ.मा.वि. पोर्ताह	गोपाल दनुवार	विनिता पौडेल
	पृतम चौधरी	दिलमाया वि.क.
जनता उच्च मा.वि. जोगिदह	लक्ष्मण अधिकारी	शुष्मा चौधरी
	सन्देश कार्की	ज्योती नेपाली
रामजानकी मा.वि. मोतिगडा	देव व. राउत	रतिकला ठकुरी
	वीरमान तामाङ्ग	सुसिला चौधरी
सत्यदेवी मा.वि. भुल्के	जनार्दन थापा	तारादेवी वि.क.
	शिव प्र. पोखरेल	हरिकला मगर

अनुसूची : आठ

शिक्षण सिकाइका लागि विषय शिक्षक व्यवस्थापन

नमुना छनोटमा परेका विद्यालयको विवरण

१. श्री जनता उ.मा.वि.जोगीदह
२. श्री लक्ष्मीपुर उ.मा.वि.पोर्ताहा
३. श्री जनता उ.मा.वि.देउरी
४. श्री रामजानकी मा.वि.मोतीगडा
५. श्री सत्यदेवी मा.वि.भूलके